# Besluit

Met Uniewording was die patroon van rasseskeiding en blanke oorheersing stewig gevestig in Suid-Afrika. Slegs 'n geringe getal blankes sou hulle daarvoor beywer om die *status quo* te verander. In die dekades wat sou volg, het geen blanke politieke party met 'n liberale rassebeleid enige kans gestaan om 'n algemene verkiesing te wen nie.

In die blanke politiek het dit in die eerste plek oor verhoudinge tussen Suid-Afrika en Brittanje asook tussen Afrikaanssprekendes en Engelssprekendes gegaan; ekonomiese en arbeidsvraagstukke was tweede prioriteit. Nie een van die groot blanke politieke partye het ooit die hervorming van die rassebeleid om swartes, 'kleurlinge' en Indiërs se omstandighede te verbeter as verkiesingspunt gehad nie. Inteendeel, swartes, 'kleurlinge' en Indiërs is vir die eerste sewe dekades van die eeu slegs by verkiesings betrek wanneer 'n politieke party die moontlike toekenning van regte aan 'nie-blankes' as 'n 'gevaar' vir blanke oppergesag kon voorhou ten einde politieke punte teen sy opponent aan te teken. Hierdie partye het in werklikheid ook niks anders gedoen nie as om die belange van hul ondersteuners te dien. Feitlik alle klasse onder die blankes – kapitalistiese nyweraars, sakelui en kapitalistiese boere, kleiner boere, professionele mense in dorpe en stede, en werkers – het aangedring op blanke oppergesag.

Hertzog was die eerste staatsman wat na 'n omvattende 'oplossing' van die rassevraagstuk gesoek het. Sy beleid van skeiding (segregasie) het die goedkeuring van die oorgrote meerderheid blankes weggedra – ook die goedkeuring van die meerderheid Afrikaners in die party van sy groot politieke opponent, Smuts. Om die Kaapse swart stemreg af te skaf en in ruil daarvoor aan die swartes oor die hele land afsonderlike politieke verteenwoordiging asook addisionele grond toe te ken, het Hertzog

volgens 'n bepaling in die grondwet 'n tweederde-meerderheid in die parlement nodig gehad. Dit kon hy nie sonder Smuts se samewerking verkry nie. Hoofsaaklik vanweë taktiese redes (onder meer om die eenheid van sy party te bewaar) het Smuts nie sy samewerking gebied nie. Eers tien jaar later, nadat die twee groot partye saamgesmelt het, het Smuts die breë beginsels van Hertzog se wetgewing aanvaar. In afgewaterde vorm het Hertzog se wetsontwerpe van 1926 dus in 1936 wet geword. Daarmee het die VP se segregasiebeleid, wat ná 1939 deur Smuts voortgesit is, sy beslag gekry.

Die segregasiebeleid is in blanke geledere van twee kante geopponeer. Eerstens het die klein en polities magtelose groep liberale binne en buite die parlement hulle teen blanke oorheersing en onderdrukkende maatreëls soos die paswette uitgespreek. Hierdie groep, met formidabele intellektuele in hul geledere, het dikwels met koue logika hul opponente oortref en ook die meeste oor die rassevraagstuk geskryf. In die parlement het die 'naturelleverteenwoordigers' aan die spits gestaan van die opposisie teen rassediskriminasie en onderdrukking van die swartes. Buite die parlement het organisasies soos die Joint Councils en die Suid-Afrikaanse Instituut vir Rasseverhoudings hulle vir groter politieke en sosiale verdraagsaamheid teenoor swartes en beter rasseverhoudinge beywer, hoewel hulle nie polities aktief was nie. Binne die VP was J. H. Hofmeyr die belangrikste eksponent van die liberale denke. Sy dilemma was egter sy verbintenis met 'n basies konserwatiewe party wat hy waarskynlik nooit van binne sou kon hervorm nie.

Die tweede groep wat die VP se segregasiebeleid sedert 1936 geopponeer het, was die Nasionale Party van D. F. Malan. Maar die redes vir hulle teenkanting en die alternatief wat hulle gestel het, het lynreg teenoor dié van die liberale gestaan. Reeds in 1936 was die Hertzog-wetgewing nie meer vir hulle aanvaarbaar nie omdat dit te veel van die 1926-wetsontwerpe afgewyk het. Veral gedurende en na die oorlogsjare sou hierdie party hom nog sterker teen die VP-segregasiebeleid verset omdat dit nie rasseskeiding streng genoeg toegepas het nie.

Ook die regerende VP se leierskap was bewus daarvan dat die segregasiebeleid nie aan die eise van die tyd voldoen het nie. Volkome beheer oor die instroming van swartes na die stede was as gevolg van die oorlogstydse verstedeliking nie meer moontlik nie. Swart aspirasies het sterker geword; die swart politiek was nie meer gematigd soos vroeër nie en buitelandse druk op Suid-Afrika om sy rassebeleid te wysig, het toegeneem. Derhalwe het die Smuts-regering met matige hervorming,

soos die verligting van die paswette (in die vroeë veertigerjare), en die verbetering van maatskaplike toestande en onderwys aan swartes vorendag gekom. Hierdie hervormings (veral dié van 'n ekonomiese aard) is egter gekniehalter deur die eise wat die oorlogspoging aan die regering gestel het. Bowendien sou Smuts ook nooit radikale hervorming van die rassebeleid goedkeur nie omdat hy nooit in sy tyd volle politieke regte aan swartes sou toestaan nie. Bowendien was daar 'n element in sy party wat net so sterk oor streng segregasie en blanke oppergesag as die Nasionaliste gevoel het. Die VP-regering het juis druk van die boeregemeenskap ondervind om die toevoer van swart arbeid na die landbousektor te verhoog deur middel van wetgewing.

Blankes wat hulle met die rassevraagstuk besig gehou het, het hul aandag hoofsaaklik op die swartes gevestig. Moontlike redes hiervoor was dat die swartes as 'n groter 'probleem' as die ander bevolkingsgroepe gesien is. Veral swartes se getalsoorwig het blankes onrustig gestem en 'n oplossing van die rassevraagstuk is dikwels hiermee in verband gebring. Die 'kleurlinge' het nie dieselfde dringende aandag geniet nie, moontlik omdat blankes geredeneer het dat 'kleurlinge' gedeeltelik polities geakkommodeer is (hoewel selfs dít nie die goedkeuring van baie blankes weggedra het nie). Ook die 'Indiërvraagstuk' het nie 'n besonder hoë prioriteit geniet nie, moontlik vanweë die afkeurende houding wat die oorgrote meerderheid blankes teenoor Indiërs gekoester het omdat hulle 'uitheems' en 'onassimileerbaar' was.

Swartes het sedert 1910 op feitlik alle lewensterreine 'n agterstand gehad. Onteiendes wat nie in die onderontwikkelde en oorbevolkte reservate 'n sukkelbestaan gevoer het nie, het as huurarbeiders, plakkers of gewone loonarbeiders op blanke plase gewoon. Ander het 'n heenkome in dorpe en stede probeer vind waar hulle aan talle beperkende maatreëls blootgestel is vanweë die heersende blanke standpunt dat swartes se teenwoordigheid in dorpe en stede ongewens was tensy dit blanke belange kon dien. Trekarbeiders op die myne was van hulle gesinne geskei. Afgesien van 'n betreklik klein persentasie geleerde swartes, waarvan 'n aantal akademiese kwalifikasies in die buiteland verwerf het, was die onderwyspeil van die swartes laag en die ongeletterdheidsyfer hoog.

Voor die veertigerjare het swartes nie 'n sterk politieke organisasie gehad wat vir 'n beter bedeling kon beding nie. Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog het 'n nuwe tydvak egter aangebreek. Suid-Afrika se deelname aan die oorlog het die industrialisasie van die land verhaas,

en 'n groter aanvraag na goedkoop swart arbeid het swart verstedeliking laat versnel. Dit het weer gelei tot toenemende nywerheidsonrus wat deur stakings en boikotte gekenmerk is. Die oorlog het 'n groter bewuswording by Suid-Afrikaanse swartes van hul onderhorige posisie gebring, en die wêreldwye reaksie teen Nazi-Duitsland het ook 'n reaksie teen enige vorm van rassediskriminasie ontlok. Vir die eerste keer het die African National Congress, die invloedrykste landwye swart politieke organisasie, 'n politieke organisasie met tande geword. In plaas van samewerking met blanke liberale organisasies wat bloot indirekte druk op die regering vir meer regte aan swartes uitgeoefen het, is daar nou eise gestel ten opsigte van gelykheid wat militanter was as enige vroeëre aksie deur swart organisasies, insluitend dié van die ICU in die twintigerjare. Onder leiding van Xuma is die ANC organisatories opgeknap en het dié organisasie in die loop van die veertigerjare in krag toegeneem. Nog meer betekenisvol was die optrede van die Naturelle Verteenwoordigende Raad – 'n skepping van die Hertzog-regering – toe dié liggaam in 1946 besluit het om sy werksaamhede op te skort uit protes teen die Smuts-regering se skynbare onvermoë om swart aspirasies tegemoet te kom.

Teen hierdie agtergrond van verskerpte politieke agitasie deur swartes, en veral swart verstedeliking, het blanke Suid-Afrikaners – en veral Afrikaners – hulle meer bedreigd gevoel as tevore. Dit was veral die stedelike werker wat die swartman as mededinger beskou het. Daarby het woonbuurtintegrasie in die swakker woonbuurte van die stedelike gebiede begin toeneem. Daar was in Wes-Kaapland ook 'n blanke reaksie teen integrasie met 'kleurlinge'. Hierdie toedrag van sake het Afrikanerleiers op verskeie terreine met kommer vervul en hulle het die rassevraagstuk veral sedert 1943 in 'n baie ernstige lig beskou. Verskeie Afrikaner-akademici, kultuur- en kerkleiers, asook politici, het almal dieselfde gevolgtrekking gemaak: streng rasseskeiding op alle lewensterreine was die enigste wyse waarop die blanke en meer spesifiek die Afrikaner van 'ondergang' gered kon word. Akademici soos Geoff Cronjé, W. W. M. Eiselen, P. J. Coertze en P. J. Schoeman het 'n apartheidsbeleid geformuleer wat die basiese eienskappe van segregasie behou het, maar wat verder gegaan het en swartes volgens etniese verband in eie vaderlande wou plaas waar hulle afsonderlik volgens 'eie volksaard' sou kon ontwikkel. Dít sou die billikheid van die beleid in die oë van apartheidsidealiste onderskryf – dat swartes van die juk van blanke oorheersing losgemaak sou word om in die verre toekoms oor hulself te regeer.

Hierdie beleid het die steun van die werklik invloedryke leiers in Afrikanergeledere geniet en het in 1947 die amptelike rassebeleid van die HNP geword. Die totstandkoming van 'totale apartheid', soos apartheidsdenkers dit beskryf het, het nie in isolasie plaasgevind nie, maar was deel van 'n omvattende aksie waarin nie net die HNP nie maar ook Afrikanerorganisasies met die Afrikaner-Broederbond as primêre dryfveer, die leiding geneem het. Apartheid sou nie net rasseskeiding – die 'waarborg' vir blanke voortbestaan – verseker nie, maar ook voortgesette voorsiening van goedkoop swart arbeid aan die nywerhede en die landbou waarborg.

In Suid-Afrika, anders as in die naoorlogse Westerse lande, was daar dus in die veertigerjare 'n reaksie teen gelykstelling. Dit het beteken dat die rassebeskouings van die liberale, wat in elk geval nie gelykstelling op rewolusionêre wyse voorgestaan het nie, met afkeer bejeën is – hoe rasioneel en verantwoordbaar hulle evaluering van die Suid-Afrikaanse rassesituasie ook al mag gewees het. Blankes oor die hele politieke spektrum het blanke oppergesag in 'n mindere of meerdere mate gesteun sodat die liberale rigting geen hoop op 'n politieke deurbraak gehad het nie. Hoernlé se pessimisme oor veranderde gesindhede by blankes was dus geregverdig. So 'n sterk emosionele assosiasie het liberalisme gehad dat die Nasionaliste dit berekend en doelbewus as afskrikmiddel in die verkiesingstryd van 1948 gebruik het teen 'n party wat in werklikheid nie liberaal was nie. Die enigste prominente liberaal in daardie party, Hofmeyr, wat in elk geval huiwerig was om hom polities volkome aan 'n liberale program te bind, het die Nasionaliste se belangrikste teiken geword. Liberalisme is in die verkiesingsveldtog dikwels ook met kommunisme gelyk gestel.

Ten spyte van die geweldige rassepropaganda van die Nasionaliste in die verkiesingstryd, kan die Nasionale oorwinning by die stembus nie net aan die party se verkiesingskreet teen Hofmeyr en gelykstelling toegeskryf word nie. Dit was in die eerste plek 'n oorwinning van die Afrikaner (van wie na raming 80 persent vir die HNP gestem het) oor Smuts. Dit het die oorwinning van apartheid ('n Afrikaner-idee) ingesluit. Die Smuts-bewind is geassosieer met dienstigheid teenoor Brittanje; 'n onwilligheid om Suid-Afrikaanse – en by implikasie Afrikanerbelange – voorop te stel; en 'n onwilligheid om 'n duidelike beleid teenoor die swartes (wat as 'n bedreiging vir die blanke beskawing voorgestel is) in werking te stel. Faktore wat tot die VP-neerlaag bygedra het, was die kiesstelsel en die 1947-afbakening van kiesafdelings, die naoorlogse ekonomiese griewe en die gebrek aan innerlike dinamiek by die VP.

Die Verenigde Party, wat so lank uitgestel het om die rassevraagstuk met erns aan te pak en sy belowendste kans om dit te doen verswak het deur sy ongekwalifiseerde steun aan oorlogsdeelname toe te sê, moes vind dat die doodsklok vir hom gelui het juis toe hy met behulp van die Fagan-verslag 'n nuwe begin kon maak. Dit is presies die ironie van 1948. Smuts en sy party is deur die vloedgolf van reaksionêre denke oor kleur ingehaal voordat hy die bestaande segregasiebeleid kon hervorm. Maar sou Suid-Afrika werklik in 'n meer liberale rigting beweeg het indien Smuts nie in 1948 verloor het nie? Hieroor kan slegs gespekuleer word. 'n Mens sou nietemin – met inagneming van Smuts en die oorgrote meerderheid van sy partylede se siening oor die rassevraagstuk – die gevolgtrekking kon maak dat radikale hervormings waarskynlik nie sou plaasgevind het nie. Sonder Hofmeyr, wat aan die einde van 1948 oorlede is, het daar min liberale in die party oorgebly. Belangriker nog, voordat die Fagan-aanbevelings behoorlik toegepas sou kon word, sou die VP in elk geval nie meer aan bewind gewees het nie. Sedert 1943 was dit net 'n kwessie van tyd voordat dié party uit die kussings gelig sou word.

Die 'hervorming' van die ou segregasiebeleid wat sou volg onder Malan en sy party was die teenpool van die rigting wat die Fagan-verslag aanbeveel het. Daarmee is die laaste oorblyfsel van liberalisme in Suid-Afrika die nekslag toegedien – 'n nekslag wat daardie rigting meer as drie dekades lank buite aksie sou stel in die blanke politiek. Téén die wêreldmening wat rassediskriminasie ná die val van Nazi-Duitsland verag het, het Suid-Afrika apartheid aangehang totdat die Nasionale Party veertig jaar later self sy eie skepping begin afbreek het.

Sedert die sewentigerjare het toenemende getalle Afrikaners ontnugter geraak met apartheid namate die mislukking van die beleid duideliker geword het. Apartheid, so is geredeneer, was 'n fout en dit moes nooit deur die kiesers van Suid-Afrika goedgekeur gewees het nie. Die vraag is egter: was dit die Herenigde Nasionale Party onder D. F. Malan wat destyds die beleid geskep het, of was dit die Afrikaner wat so 'n beleid begeer het en bloot die HNP as instrument gebruik het om die beleid polities te verwesenlik? Gesien teen die agtergrond van die momentum wat Afrikanernasionalisme teen die laat veertigerjare bereik het – en die gepaardgaande aandrang op 'n oplossing van die rassevraagstuk langs die weg van rasseskeiding – kan daar kwalik tot 'n ander gevolgtrekking gekom word as dat apartheid een of ander tyd sou seëvier. Indien die Nasionaliste in 1948 nie gewen het nie, sou hulle wel in die daaropvolgende verkiesing geseëvier het, waarna die apartheidsbeleid in

ieder geval toegepas sou word. Vanuit hierdie perspektief gesien, was apartheid vir Suid-Afrika dus onafwendbaar.

# Verwysings

**NOTA**

Slegs die hooftitels van boeke, artikels, bydraes in versamelwerke en proefskrifte/verhandelinge word verstrek. Vollediger besonderhede oor hierdie bronne verskyn in die bronnelys. Die uitsonderings is verwysings in die Voorwoord, asook enkele verwysings in daaropvolgende hoofstukke waar bibliografiese toeligting toepaslik is.

**Voorwoord**

1 *The highest stage of white supremacy: The origins of segregation in South Africa and the American south (*1982).

2 *White supremacy: A comparative study in American and South African history* (1981).

3 *Working for Boroko: The origins of a coercive labour system in South Africa* (1981).

4 *Racial segregation and the origins of apartheid in South Africa* (1989).

5 *Voices of protest: From segregation to apartheid, 1938–1948* (1988).

6 *Shadow and substance in South Africa: A study in land and franchise policy affecting Africans, 1910–1960* (1962).

7 *Pass controls and the urban African proletariat* (1987).

8 *The political economy of modern South Africa* (1987).

9 'The Smuts government and the Africans, 1939–48', London University, Institute of Commonwealth Studies, Collected Seminar Papers, vol. 5, 1974.

10 *The irony of apartheid: The struggle for national independence of Afrikaner Calvinism against British imperialism* (1981).

11 *Die apartheidsgedagte: 'n Sosio-historiese uiteensetting van sy ontstaan en ontwikkeling* (1959).

12 *Capitalism and apartheid: South Africa, 1910–1986* (1989).

13 *The making of apartheid: Conflict and compromise* (1991); 'The meaning of apartheid before 1948: Conflicting interests and forces within the Afrikaner Nationalist alliance', *Journal of Southern African Studies,* vol. 14, no. 1, Oct. 1987.

14 *White power and the liberal conscience: Racial segregation and South African liberalism 1921–60* (1984); 'Liberalism and ethnicity in South African politics, 1921–1948', *African Studies*, vol. 35, no. 3–4, 1976.

15 *Liberalism in South Africa 1948–1963* (1971).

16 *Democratic liberalism in South Africa: Its history and prospect* (1987).

17 *Hofmeyr* (1964).

18 *Die politieke loopbaan van Margaret Ballinger* (DPhil-proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1990).

19 *Donald Molteno: 'Dilitzintaba – He-who-removes-mountains'* (1979).

20 *The politics of administration: A study of the career of Dr. D. L. Smit with special reference to his work in the Department of Native Affairs, 1934–1945* (MA dissertation, Rhodes University, 1978).

21 *General elections in South Africa 1943–1970* (1974).

22 *The South African opposition 1939–1945: An essay in contemporary history* (1947).

23 *Smuts: The fields of force 1919–1950* (1968); 'South African elections', *Australian Journal of Science*, vol. 28, no. 3.

24 *Jan Christian Smuts: The conscience of a South African* (1986).

25 *D. F. Malan* (1980).

26 *J. G. Strijdom: Sy politieke loopbaan van 1929 tot 1948* (1980).

27 *Die Verenigde Party: Die groot eksperiment* (1982).

28 *The 1943 general election* (MA dissertation, University of South Africa, 1987).

29 *The electoral revival of the National Party in South Africa, 1934 to 1948* (PhD thesis, Boston University Graduate School, 1965).

30 Kyk sy bydraes in Hermann Giliomee & Heribert Adam, *Afrikanermag: Opkoms en toekoms* (1981). Ook Hermann Giliomee, 'Constructing Afrikaner nationalism', *Standpunte*, vol. 37, no. 5, Okt. 1984.

31 *The rise of Afrikanerdom: Power, apartheid, and the Afrikaner civil religion* (1975).

32 *Volkskapitalisme: Class, capital and ideology in the development of Afrikaner nationalism, 1934–1948* (1983); 'The Afrikaner Broederbond 1927–1948: Class vanguard of Afrikaner nationalism', *Journal of Southern African Studies*, vol. 3, no. 2, 1977.

33 *Christian-nationalism and the rise of the Afrikaner Broederbond in South Africa 1918–48* (edited by Saul Dubow) (1990).

34 *National socialism, the National Party and the radical right in South Africa, 1934–1948* (PhD thesis, University of California, 1987).

35 *Südafrika und das 'Dritte Reich'; Rassenpolitische Affinität und machtpolitische Rivalität* (1989).

36 'The Afrikaner in opposition, 1910–1948', *Journal of Commonwealth Political Studies*, vol. VII, no. 3, Nov. 1969.

37 *Die Nasionale Party, deel 4: Die 'Gesuiwerde' Nasionale Party, 1934–1940* (1986).

38 *Die Ossewa-Brandwag: Vuurtjie in droë gras* (1991).

39 *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner, deel VIII, 1939–1948* (1984).

40 *The rise of African nationalism in South Africa* (1987).

41 *From protest to challenge: A documentary history of African politics in South Africa 1882–1964*, vol. 2 (1979).

42 *Black politics in South Africa since 1945* (1985).

43 *Between the wire and the wall: A history of South African 'Coloured' politics* (1987).

44 *The rise and decline of apartheid: A study of political movements among the coloured people of South Africa, 1880–1985* (1986).

45 *The Natives Representative Council, 1937–1951* (PhD thesis, University of the Witwatersrand, 1987).

46 Byvoorbeeld 'The politics of subsistence: Community struggles in war-time Johannesburg' in D. C. Hindson (ed.), *Working papers in southern African studies*, vol. 3 (1983).

47 *Yours for the union: Class and community struggles in South Africa, 1930–1947* (1990).

48 *The participation of South African blacks in the Second World War* (DLitt et Phil thesis, Randse Afrikaanse Universiteit, 1987).

## Hoofstuk 1: Die patroon van rasseskeiding en -diskriminasie tot 1939

1 Oor die vraag waar en wanneer rassesegregasie (in sy breë verband en nie as politieke beleid nie) presies sy beslag gekry het in Suid-Afrika, is daar 'n debat in die geskiedskrywing. Hierdie beknopte agtergrondtekening gaan nie op dié debat in nie, maar bied 'n oorsig van die ontplooiing van rassesegregasie. Vir 'n bespreking van die verskillende standpunte oor die ontstaan van segregasie, kyk John W. Cell, *The highest stage of white supremacy*, pp. 55–58, 64–65, 81.

2 Richard Elphick & Robert Shell, 'Onderlinge groepverhoudinge: Khoikhoi, koloniste, slawe en vryswartes, 1652–1795', pp. 135–136.

3 Richard Elphick & Robert Shell, 'Onderlinge groepverhoudinge: Khoikhoi, koloniste, slawe en vryswartes, 1652–1795', pp. 138, 140.

4 Hermann Giliomee & Richard Elphick, 'Die struktuur van Europese oorheersing aan die Kaap, 1652–1820', p. 392.

5 Hermann Giliomee & Richard Elphick, 'Die struktuur van Europese oorheersing aan die Kaap, 1652–1820', pp. 390, 394–395, 401.

6 George M. Fredrickson, *White supremacy*, pp. 88, 92–93; Giliomee & Elphick, 'Die struktuur van Europese oorheersing aan die Kaap, 1652–1820', pp. 388, 403.

7 L. E. Neame, *The history of apartheid*, pp. 13–14; George M. Fredrickson, *White supremacy,* pp. 42, 48; N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte,* pp. 48–52; F. A. van Jaarsveld, *Die ontwaking van die Afrikaanse nasionale bewussyn*, pp. 15–16.

8 L. E. Neame, *The history of apartheid,* pp. 17–19, 22–23, 26; N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte*, pp. 57, 76–80, 84, 95–96, 98–99; Leonard Thompson, *The political mythology of apartheid*, pp. 79–80.

9 L. E. Neame, *The history of apartheid*, p. 30.

10 Eric A. Walker, *A history of Southern Africa*, p. 548.

11 D. W. Krüger, *The making of a nation*, p. 42.

12 George M. Fredrickson, *White supremacy*, p. 239.

13 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa,* pp. 2-4.

14 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa*, pp. 5–7; Rodney Davenport, 'The Cape liberal tradition to 1910', pp. 32–34.

15 T. R. H. Davenport, *South Africa*, pp. 258–260, 547–551.

16 Peter Walshe, *The rise of African nationalism*, hoofstuk 1 en 2.

17 René de Villiers, 'Afrikaner nationalism', p. 379; B. J. Liebenberg, *'Hertzog aan bewind, 1924–1939*, pp. 423–424.

18 J. H. le Roux e.a. (reds.), *Generaal J. B. M. Hertzog,* vol. 1, p. 359, asook hoofstuk 6.

19 Smuts se standpunt oor Hertzog se 'naturellewetsontwerpe' word gekenmerk deur 'n vertragingstaktiek deur Smuts. Smuts moes sy Kaaplandse volgelinge wat ten gunste van die behoud van die swart stemreg in daardie provinsie was, in aanmerking neem. Aan die ander kant het Smuts ook baie volgelinge gehad wat Hertzog se wetgewing in beginsel gesteun het, maar uit partylojaliteit teen die wetsontwerpe gestem het. Smuts moes dus die eenheid in sy party probeer bewaar. Hy was self egter ten gunste van blanke oppergesag. Vgl. J. T. Cameron, *An analysis of Smuts's attitude towards Hertzog's 'Native Bills' from 1926 to 1936,* veral pp. 63–116; Kyk ook Saul Dubow, *Racial segregation,* pp. 138–142.

20 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa,* pp. 8–11.

21 Eric A. Walker, *A history of Southern Africa,* pp. 550, 580–582, 617, 652–654.

22 O. Geyser & A. H. Marais (reds.), *Die Nasionale Party, deel 1*, pp. 242–288, 387–401, 406–419, 544–575; B. M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika,* pp. 17, 152–153, 208, 247; J. H. le Roux & P. W. Coetzer (reds.), *Die Nasionale Party, deel 3,* II, pp. 27–38, 329–355; *Die Nasionale Party, deel 4,* pp. 149–158; Kenneth A. Heard, *General elections in South Africa*, p. 19; F. D. Tothill, *The 1943 general election*, p. 5; H. J. Lubbe, Die Burger *en die 'swart gevaar'-propaganda gedurende die parlementêre verkiesingstryd van 1928 tot 1929,* hoofstuk 1.

## Hoofstuk 2: Die veranderende toneel van die veertigerjare

1 Rassevooroordeel was nie tot Afrikaanssprekendes beperk nie. René de Villiers skryf in dié verband: 'In the realm of colour, the English-speaking community not only often showed that it was unaware of the real nature and needs of a plural society, but was in some ways as susceptible to the virus of racialism as its Afrikaner counterpart' (René de Villiers, 'Afrikaner nationalism', pp. 417–418).

2 Reeds in die dertigerjare, skryf Saul Dubow, was segregasie 'n konsensusideologie in die wit samelewing. '... to a large extent it was only the ritualised conflict characteristic of the two-party system and the contest for immediate political advantage that kept Nationalist and SAP apart.' Saul Dubow, *Racial segregation*, p. 148.

3 Kyk bv. NTS, houer no. 8462, lêer no. 2/360, Report of the Native Affairs Commission for the period 1st of April 1946 to 31st of December 1947, pp. 1–2.

4 Whyte papers, Bb2.14, 'Race relations' [1947], p. 1; Hellman papers, 34. Race relations, 'No time for ease' [Jan. 1948], p. 2.

5 Whyte papers, Bb2.14, 'Race relations' [1947], p. 1.

6 Louis Grundlingh, 'Prejudices, promises and poverty: The experiences of discharged and demobilized black South African soldiers after the Second World War', pp. 121–134.

7 Edward Roux, *Time longer than rope*, p. 315.

8 Tom Lodge, *Black politics in South Africa since 1945*, pp. 23–24.

9 Edgar H. Brookes, 'Race relations in 1947', p. 3.

10 Whyte papers, Bb2.15, Address to Youth Leaders' Conference, 7 Feb. 1948, pp. 8–9.

11 D. G. S. M'Timkulu, 'The African', p. 3. M'Timkulu was die hoof van die Adams College High School in Natal.

12 D. G. S. M'Timkulu, 'The African', p. 3.

13 Mirjana Roth, '"If you give us rights we will fight": Black involvement in the Second World War', p. 87.

14 I. D. MacCrone, 'Race attitudes: An analysis and interpretation', pp. 673–676.

15 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa,* pp. 19–20.

16 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa,* pp. 20-21. Hermann Giliomee wys daarop dat D. F. Malan die ontmoeting van die Afrikaner met die swartman in die stede vergelyk het met 'n tweede Bloedrivier op die Afrikaner se 'nuwe Groot Trek'. Hermann Giliomee, 'Die ontwikkeling van Afrikaner-identiteit', p. 86.

17 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa*, pp. 21–23.

18 J. Reyneke, 'The Afrikaans-speaking South African', p. 6.

19 NTS, houer no. 1801, lêer no. 117/276, Onderhoude, Inligtingskommissie NH of G Kerk met Minister van Naturellesake, 6 Aug. 1946 en 5 Febr. 1947 (waarby Sekretaris van Naturellesake ook teenwoordig was).

20 Brookes was self aanvanklik 'n voorstander van segregasie en het Hertzog se 'naturellewetsontwerpe' in 1926 gesteun. Teen die einde van die twintigerjare het hy van mening verander en segregasie verwerp omdat hy oortuig was dat segregasie sou lei tot 'n verpolitiseerde swart proletariaat. Kyk Saul Dubow, *Racial segregation*, pp. 69–74.

21 Edgar H. Brookes, 'The English-speaking South African', pp. 16–17.

22 T. Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom: Power, apartheid, and the Afrikaner civil religion,* p. 245.

23 Vgl. bv. E. T. Dietrich, 'The Cape Coloured' en A. J. Kajee, 'The Indian viewpoint', pp. 7–9. Dietrich was president van die African People's Organization (APO) in 1946 en Kajee was 'n voormalige president van die South African Indian Congress.

24 A. P. Smit & A. Wessels, 'Fagan en Tomlinson', p. 5.

25 *Die Burger,* 4 Aug. 1947.

26 Smuts-vers., band 170, no. 2: 'Memorandum. The native situation in large towns'; Sheila T. van der Horst, 'The African worker in urban areas', p. 22. Vgl. ook Janet Robertson, *Liberalism in South Africa,* p. 35.

27 NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, p. 55; SA Institute of Race Relations, *A digest of the 1947/1948 Broome Commission,* p. 24; Smuts-vers., band 157, no. 5, Verslag deur D. L. Smit: 'Control of influx of natives to Cape Peninsula', 22 Mrt. 1944.

28 NTS, houer no. 1774, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1943–44, p. 2; Deborah Posel, *The making of apartheid,* p. 34; T. R. H. Davenport, 'The Smuts government and the Africans, 1939–48', p. 85. Davenport toon aan dat daar teen 1947 'n tekort van 16 195 huise vir swartes in Johannesburg was.

29 A. P. Smit & A. Wessels, 'Fagan en Tomlinson', pp. 4–5. Volgens die Broomekommissie het 23 000 swartes in Durban in krotte gewoon. SA Institute of Race Relations, *A digest of the 1947/1948 Broome Commission,* p. 24.

30 NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, pp. 57–58; Sheila T. van der Horst, 'The African worker in urban areas', p. 23.

31 A. P. Smit & A. Wessels, 'Fagan en Tomlinson', p. 5.

32 Smuts-vers., band 157, no. 5: Verslae deur D. L. Smit: 'Industrial development in native areas', d.d. 17 Des. 1943 en 'Control of influx of natives to Cape Peninsula', d.d. 22 Mrt. 1944.

33 Ballinger papers, B2.14.3, Ballinger – G. Cuthbert, 26 March 1944.

34 Matthews papers, B3.5, Matthews – M. Yergan, 24 Dec. 1945.

35 Deborah Posel, *The making of apartheid*, p. 32.

36 Rex Reynolds, 'Searchlight on the Union's native policy', *Sunday Times,* 3 Nov. 1946.

37 Lawrence papers, E5.85, 'Report of the Penal and Prison Reform Commission, 1947'.

38 Joint Council of Europeans and Africans, Cj2.6.32, 'Evidence submitted to the Penal Reform Commission by the Johannesburg Joint Council of Europeans and Africans'.

39 NTS, houer no. 1769, lêer no. 62/276 (1), Secretary, Native Affairs – Secretary, External Affairs, 5 June 1944.

40 Whyte papers, Bb2.11, Address by Whyte, 16 June 1947.

41 Hellman papers, 41. South African nation, 'Curbs on progress', p. 4; P. A. W. Cook, 'Non-European education', p. 383; Ellen Hellman, 'Progress in Native education', p. 100.

42 Rae Bernstein, 'An inquiry into literacy among adult Africans', p. 84.

43 P. A. W. Cook, 'Non-European education', pp. 376, 383.

44 Joint Council of Europeans and Africans, Cj2.1.25, Minutes of meeting, Johannesburg Joint Council, 9 Apr. 1945; Feldman papers, Ac, 3. General, Feldman – Hofmeyr, 8 Nov. 1946; Ellen Hellman, 'Progress in native education', p. 102.

45 Ellen Hellman, 'Progress in native education', pp. 102–103.

46 Bernard Friedman, *Smuts,* p. 182.

47 Whyte papers, Bb2.15, 'The racial scene' [7 Feb. 1948].

48 Kenneth Ingham, *Jan Christian Smuts,* p. 249.

49 Vgl. Sheila T. van der Horst, 'The African worker in urban areas', p. 30.

50 Edward Roux, 'Land and agriculture in the native reserves', p. 190; R. H. Smith, 'Native labour and native policy', p. 88.

51 Charles Simkins, 'Agricultural production in the African reserves of South Africa, 1918–1969', pp. 263–264.

52 NTS, houer no. 1773, lêer no. 70/276, Memorandum on policy and activities of the Native Affairs Department, 1942, p. 3. Tussen 1936 en 1942 het die Parlement £6 miljoen bewillig vir grondaankope vir swartes kragtens die Naturelletrust en -Grond Wet van 1936; ook NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, p. 5; Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* p. 301.

53 Edward Roux, 'Land and agriculture', p. 175.

54 Edward Roux, 'Land and agriculture', pp. 184–189. Die luim van talle swartes in die landelike gebiede teen 1947 word geïllustreer deur die boikot van vergaderings van D. M. Buchanan in die Transkeise kieskring (Molteno papers, A54.68, 'Transkei Voters' boycott').

55 NTS, houer no. 6764, lêer no. 128/315, Memorandum: Medical and health services for natives in scheduled native areas and released areas, November 1937; Secretary, Native Affairs – Lord Harlech, 23 Oct. 1942; Provincial Secretary – Secretary, Native Affairs, 15 Aug. 1939; Secretary, Native Affairs – Secretary, Social Welfare, 25 Jan. 1946.

56 NTS, houer no. 2229, lêer no. 463/280, P. van der Byl – J. C. Smuts, 9 Oct. 1945. Van der Byl het bevestig dat daar sterk druk van boere was om die huurarbeidstelsel te vervang met 'n loonarbeidstelsel omdat huurarbeiders onekonomies was. Die Departement van Naturellesake sou egter moes plek vind vir die swartes en hul vee wat op boereplase gewoon het, en dit was feitlik 'n onmoontlikheid – daar was nie plek in die lokasies of in die reservate nie. Kyk ook Merle Lipton, *Capitalism and apartheid,* p. 91; M. L. Morris, 'The development of capitalism in South African agriculture: Class struggle in the countryside'.

57 Edith B. Rheinallt Jones, 'Farm labour in the Transvaal', p. 7.

58 Kyk bv. NTS, houer no. 2094, lêer no. 222/280, Briewe aan Sekretaris, Naturellesake deur magistrate van Amersfoort, 20 Mei 1943; Christiana, 14 Julie 1943; Edenburg, 22 Mei 1943; Potchefstroom, 22 Junie 1943; Viljoenskroon, 28 Mei 1943; New Hanover, 26 Junie 1943; Bergville, 30 Junie 1943; Burgersdorp,

13 Aug. 1943; houer no. 2095, lêer no. 222/280, Sekretaris, Jamestown en Distrik Boere en W. K. Vereniging – Minister, Naturellesake, 11 Febr. 1944; Sekretaris, Boerevereniging, Ladismith, KP – Minister, Naturellesake, 17 Mrt. 1944; houer no. 2096, lêer no. 222/280, Departement van Naturellesake, Omsendbrief no. 22 van 1945, 16 Okt. 1945; Ooskus Landbou Streekunie – Sekretaris, Naturellesake, 25 Junie 1946; S. W. Naudé – P. van der Byl, 20 Nov. 1946; Cape Eastern Public Bodies – Minister for Native Affairs, 20 Nov. 1947; H. Carlisle – J. G. N. Strauss, 7 Jan. 1948; Reddersburg Sentrale Boerevereniging – Minister van Arbeid, 25 Febr. 1948; J. M. Pretorius – J. C. Smuts, 19 Apr. 1948.

59 NTS, houer no. 2095, lêer no. 222/280, Omsendbrief, Departement Naturellesake, GPS 5203/1943: Native Farm Labour, 23 Aug. 1943; houer no. 2010, lêer no. 10/280, G. J. Strydom – D. L. Smit, 23 Febr. 1942; L. J. du Plessis – Sekretaris, Naturellesake, 22 Sept. 1947; houer no. 9258, lêer no. 4/371, Secretary, Native Affairs – Secretary, SA Agricultural Union, 2 Jan. 1943.

60 Sheila T. van der Horst, 'Labour', p. 127; Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* p. 136. In 1947 was die gemiddelde jaarlikse loon van swart manlike werkers op blanke plase £32 (insluitend die kontantwaarde van voedsel). In vergelyking hiermee was die gemiddelde loon in die vervaardigingsektor £128 in 1949. Kyk Deborah Posel, *The making of apartheid,* p. 30.

61 Kyk *Die Transvaler*, 2 Julie 1947 (berig).

62 Kyk bv. NTS, houers nos. 2273 en 2274. Hierdie houers bevat 'n groot aantal verslae van inspekteurs.

63 Edith B. Rheinallt Jones, 'Farm labour', pp. 8, 11.

64 Edward Tiryakian het opgemerk dat indien die Suid-Afrikaanse ekonomie nie deur die jare so afhanklik van goedkoop swart arbeid was nie, volkome segregasie of apartheid geslagte reeds 'n voldonge feit sou gewees het. Edward A. Tiryakian, 'Apartheid and politics in South Africa', p. 696.

65 NTS, houer no. 2229, lêer no. 463/280, Verslag, vergadering van Spesiale Naturelle Arbeidskommissie met Minister, Naturellesake, 5 Febr. 1945.

66 NTS, houer no. 9257, lêer no. 3/371, Transvaal Agricultural Union (TAU), Agenda for 39th Annual Conference, 1942; Secretary, TAU – Secretary, Native Affairs, 25 May 1944; TAU, Resolutions adopted by Annual Congress, 1945; Resolutions adopted at annual congress, 1946; houer no. 9258, lêer no. 4/371, Suid-Afrikaanse Landbou-unie (SALU), Jaarlikse kongres, 1943, p. 17; SALU, Agenda, Jaarkongres, 1946, p. 8; SALU, Agenda, Jaarlikse kongres, 1947, p. 17; houer no. 2234, lêer no. 469/280, Sekretaris, OVS Landbou-unie – Minister, Naturellesake, 12 Des. 1946.

67 NTS, houer no. 2229, lêer no. 463/280, Conference between SA Agricultural Union and the Minister of Native Affairs, 15 Sept. 1944; P. van der Byl – J. C. Smuts, 9 Oct. 1945.

68 NTS, houer no. 9258, lêer no. 4/371, Secretary, Native Affairs – Secretary, SA Agricultural Union, 2 Jan. 1943.

69 NTS, houer no. 2096, lêer no. 222/280, S. W. Naudé – P. van der Byl, 20 Nov. 1946; David Duncan, 'The state divided: Farm labour policy in South Africa, 1924–1948', p. 83.

70 NTS, houer no. 2229, lêer no. 463/280, Sekretaris, Naturellesake – Minister van Naturellesake, 12 Febr. 1945; houer no. 2234, lêer no. 469/280, Department of Native Affairs, General Circular no. 7, 1946, 2 Mar. 1946; Notes of meeting, Somerset House, Pretoria, 13 June 1947; Aantekeninge Sekretaris, Naturellesake, Junie 1947.

71 David Duncan, 'The state divided', p. 87.

72 Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, p. 70.

73 *Sunday Times,* 18 Nov. 1945 (berig).

74 Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, p. 70.

75 NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, p. 56.

76 Alf Stadler, 'The politics of subsistence', pp. 54–57.

77 *Sunday Times,* 31 Aug. 1947 (berig); *Die Burger,* 1 Sept. 1947 (berig).

78 Joint Council of Europeans and Africans, Cj 2.1.27–1947, Johannesburg Joint Council of Europeans and Africans, 'Discussion on Moroka Township which took place on Monday, 8th September 1947', p. 1; Cj 2.6.35–1947, 'Evidence submitted by the Johannesburg Joint Council ... to the Fagan Commission of enquiry into the Moroka riot', pp. 1–4.

79 *Die Burger*, 1 Sept. 1947 (hoofartikel).

80 *Die Burger*, 30 Des. 1942 (berig).

81 *Die Burger*, 6 Nov. 1944 (berig); Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* pp. 303–304.

82 Smuts-vers., band 170, no. 12a, D. G. Shepstone – Smuts, 10 Sept. 1947 en no. 26, 'Memorandum on native affairs in the city of Durban'; SA Institute of Race Relations, *A digest of the 1947/1948 Broome Commission,* pp. 24–26.

83 Alf Stadler, 'The politics of subsistence', pp. 57–61; Tom Lodge, *Black politics in South Africa since 1945*, pp. 13–15; *The Star,* 5 Aug. 1943 (berig).

84 Z. K. Matthews, 'Native policy indicted: Bantu view of present situation', *The Forum*, 21 Sept. 1946.

85 Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, pp. 115–116.

86 Doug Hindson, *Pass controls and the urban African proletariat*, pp. 56–57. Kyk ook NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, p. 49.

87 NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review ... Native Affairs, 1944–45, pp. 48–49; T. R. H. Davenport, 'The Smuts government and the Africans', pp. 85–86.

88 Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, pp. 70, 80.

89 NTS, houer no. 2224, lêer no. 442/280, Director, Native Labour – General Manager, Transvaal Chamber of Mines, 16 July 1946; G. O. Lovett – Director, Native Labour, 18 July 1946.

90 Doug Hindson, *Pass controls and the urban African proletariat*, p. 58.

91 Marquard coll., B1.716, Marquard – Mrs Marquard, 16 Aug. 1946; Feldman papers, Cb, 'Lessons of the strike', pp. 2–3; Joint Council of Europeans and Africans, Cj 2.1.26, Minutes of ordinary meeting, 9 Sept. 1946; Ballinger papers, B2.9.2, 'Statement issued concerning African mine workers strike and published in *The Star, Rand Daily Mail, Sunday Express* and other papers during week commencing 18th August 1946'. Laasgenoemde dokument is deur 24 bekende Suid-Afrikaners onderteken, insluitende Margaret en William Ballinger, Jessie McPherson, prof. T. J. Haarhoff, Hilda Kuper, Aartsdeken R. P. Y. Rouse, René de Villiers, Alex Hepple en Uys Krige.

92 *The Natal Mercury,* 19 March 1945 (hoofartikel); *The Cape Argus,* 12 May 1947 (subartikel); *Cape Times*, 17 Feb. 1943 (hoofartikel) en 15 March 1945 (hoofartikel).

93 M. M. S. Bell, *The politics of administration*, pp. 83, 107.

94 Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* pp. 271–273.

95 *The Natal Witness,* 15 Aug. 1946 (berig).

96 Smuts-vers., band 269, Hofmeyr – Smuts, 8 Sept. 1946, band 271, Brookes – Smuts, 4 Sept. 1947; Hofmeyr papers, Aa, Brookes – Hofmeyr, 9 Sept. 1946.

97 *The Bantu World,* 21 Sept. 1946 ('Reasons why the N.R.C. adjourned').

98 Smuts-vers., band 169, no. 36, 'Statement on the development of Native Councils'; Peter Walshe, *The rise of African nationalism in South Africa,* pp. 283–284; Smuts-vers., band 171, no. 23, 'The Smuts proposals'.

99 Union of South Africa, *Verbatim report of the proceedings of the Natives' Representative Council ... held at Pretoria 20th November – 26th November 1946*, p. 71.

100 Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, pp. 84–87; 91–92; Peter Walshe, *The rise of African nationalism*, pp. 272–279.

101 Kyk bv. die herinneringe van ANC-lede Dan Tloome en Graham Morodi, opgeteken in Julie Frederikse, *The unbreakable thread,* pp. 24 en 26.

102 Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, pp. 100–106; Peter Walshe, *The rise of African nationalism*, pp. 335–336, 350, 356–357.

103 Deborah Posel, *The making of apartheid,* p. 36.

104 Jackie Grobler, *A decisive clash?* pp. 78–79; Ballinger papers, B2.3, Resolutions on squatters at annual district conference of the Communist Party of South Africa, Johannesburg district, 28 Apr. 1947.

105 Edward Roux, *Time longer than rope,* pp. 308–313, 333–342, 357–360; Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, p. 108.

106 Jackie Grobler, *A decisive clash?* pp. 83–85.

107 NTS, houer no. 7256, lêer no. 299/326, Bulletin [brosjure uitgegee deur die NEUM], 22 Feb. 1945; Gavin Lewis, *Between the wire and the wall,* pp. 161–204; Jackie Grobler, *A decisive clash?* pp. 84–85.

108 Maurice Webb, 'A note on the Indo-European in Natal', p. 6.

109 V. Sirkari Naidoo, 'Historical background', p. 85.

110 T. R. H. Davenport, *South Africa: A modern history,* pp. 350–353.

111 Maurice Webb, 'A note', p. 8.

112 Mirjana Roth, ' "If you give us rights we will fight": Black involvement in the Second World War', pp. 86–87.

113 Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* p. 320.

114 Paul B. Rich, *White power and the liberal conscience,* p. 67,

115 Hofmeyr papers, Db, Representation of natives in parliament, G. Mears – Hofmeyr, 9 Sept. 1946.

116 Die landwye ledetal van die ANC het in 1946 op 4 816 te staan gekom, terwyl die totale getal swartmense in Suid-Afrika volgens die 1946-sensus 7 830 559 was. Kyk Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* p. 397; Buro vir Sensus en Statistiek, *Uniestatistieke oor vyftig jaar,* A–5.

117 Piet van der Byl, *Top hat to velskoen,* p. 220.

118 NTS, houer no. 1797, lêer no. 101/276, Acting Chief Native Commissioner, Natal – Secretary, Native Affairs, 16 May 1944; Secretary, Native Affairs – Acting Chief Native Commissioner, Natal, 23 May 1944; *Illanga Lase Natal*, 13 May 1944 (hoofartikel).

119 Margaret Ballinger, *From Union to apartheid,* pp. 116, 119; Phyllis Lewsen, 'Liberals in politics and administration, 1936–1948', p. 105.

120 T. R. H. Davenport, 'The Smuts government and the Africans', p. 82; M. M. S. Bell, *The politics of administration,* p. 29.

121 NTS, houer no. 1791, lêer no. 89/576/3, Further replies to resolutions passed by the Natives Representative Council: 1940 session, p. 2.

122 Doug Hindson, *Pass controls and the urban African proletariat,* pp. 56, 58. Hindson wys daarop dat pasveroordelings tussen 1940 en 1945 afgeneem het van 183 829 tot 137 177. In dié tyd van verslapping van pasbeheermaatreëls in stedelike en plattelandse gebiede het boere voortdurend gekla dat hulle arbeiders verloor wat na stedelike gebiede getrek het. Vgl. ook Phyllis Lewsen, 'Liberals in politics and administration', pp. 269–270, 313; T. R. H. Davenport, 'The Smuts government and the Africans', p. 84.

123 Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* pp. 279–280.

124 Piet van der Byl, *Top hat to velskoen*, pp. 214–216; Phyllis Lewsen, 'Liberals in politics and administration', pp. 108–109.

125 Piet van der Byl, *Top hat to velskoen,* p. 216; *Debatte,* deel 55, 11 Febr. 1946, kol. 1473 en 1481; deel 54, kol. 8503; *Debates*, vol. 61, 20 May 1947, col. 5009–5010, 5014.

126 Piet van der Byl, *The shadows lengthen,* p. 10; M. M. S. Bell, *The politics of administration*, p. 128.

127 Kyk bv. Margaret Ballinger, *From Union to apartheid,* pp. 191, 204. Ballinger skryf dat Smuts van voorneme was om Smit as Minister van Naturellesake in sy volgende kabinet (dit wil sê na die algemene verkiesing van 1948) op te neem.

128 Piet van der Byl, *Top hat to velskoen*, pp. 214–216.

129 M. M. S. Bell, *The politics of administration*, pp. 7, 82; T. R. H. Davenport, 'The Smuts government and the Africans', p. 82.

130 NTS, houer no. 2066, lêer no. 132/280, Speech by Mr D. L. Smit at a municipal lunch at Kingwilliamstown, 12 October 1942.

131 NTS, houer no. 9258, lêer no. 4/371, Secretary, Native Affairs – Secretary, SA Agricultural Union, 2 Jan. 1943.

132 NTS, houer no. 2066, lêer no. 132/280, J. J. de Wet, Abrahamskraal – D. L. Smit, 28 Jan. 1943.

133 *Die Burger,* 26 Jan. 1943 (berig).

134 Paul Rich, 'Liberalism and ethnicity in South African politics, 1921–1948', pp. 248–249.

135 Hofmeyr papers, Db, Representation of natives in parliament, 'Summary of recommendations' [1946].

136 NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, p. 61; Ellen Hellman, 'Progress in native education', p. 100; P. A. W. Cook, 'Non-European education', p. 383; M. M. S. Bell, *The politics of administration,* pp. 52, 59, 68, 78.

137 NTS, houer no. 1775, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1944–45, pp. 1–5, 7, 10, 12–15; Edward Roux, 'Land and agriculture in the native reserves', p. 188.

138 NTS, houer no. 6764, lêer no. 128/315, Secretary, Native Affairs – Secretary Social Welfare, 25 Jan. 1946; Secretary, Social Welfare – Secretary, Native Affairs, 12 Feb. 1946; Secretary for Public Health – Secretary, Native Affairs, 6 Apr. 1946; J. W. Mushet, H. Gluckman – Secretary, Public Health, 17 Nov. 1947.

139 Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* pp. 317–318.

140 NTS, houer no. 1774, lêer no. 70/276, Review of the activities of the Department of Native Affairs for the year 1942–43, p. 3; Review ... for the year 1943–44, pp. 1-2; M. M. S. Bell, *The politics of administration,* p. 24.

141 Peter Walshe, *The rise of African nationalism*, p. 318.

142 SA Institute of Race Relations, *A digest of the Native Laws (Fagan) Commission* (prepared by Helen Suzman), pp. 1–19; A. P. Smit & A. Wessels, 'Fagan en Tomlinson', pp. 5–9.

143 T. R. H. Davenport, 'The Smuts government and the Africans', p. 91.

144 NTS, houer no. 9274, lêer no. 56/371, Pretoria Joint Council for Europeans and Non-Europeans, Report of Secretary for 1947; SA Institute of Race Relations

rec., 100.3.1, Durban and district Joint Council of European and Bantu: Memorandum of evidence submitted to the Native Laws Enquiry Commission, February 1947; Richard Feldman papers, Cb Ts. article, 6 Apr. 1948. Ook die SA Institute of Race Relations het die belangrikste uitgangspunte van die Fagan-verslag onderskryf. Kyk ook Gwendolen M. Carter, *The politics of inequality,* p. 336.

145 *The Star,* 30 March 1948 (hoofartikel).

146 *The Natal Mercury,* 31 March 1948 (hoofartikel). Die blad het foutiewelik gemeen dat die verslag die VP van 'n magtige wapen vir die komende algemene verkiesing sou voorsien.

147 *Cape Times,* 29 March 1948 (hoofartikel).

148 Vgl. T. R. H. Davenport, *South Africa,* p. 555.

149 Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* pp. 268, 288.

150 Kyk bv. J. A. Calata se waardering vir Fagan se persoonlike standpunte in Thomas Karis & Gwendolen Carter (eds), *From protest to challenge,* vol. 2, p. 283. Kyk ook T. R. H. Davenport, *South Africa,* p. 344.

151 SA Institute of Race Relations, 100.3.1, Verklaring oor die Fagan-verslag.

152 *Die Nuwe Orde,* jg. III, no. 92, Apr. 1948.

153 Robert Ergang, *Europe since Waterloo,* pp. 713–714; John P. McKay, Bennett D. Hill & John Buckler, *A history of Western society,* p. 958.

154 Afgesien van kritiek van die openbare forums af, het die Council on African Affairs in New York verskeie petisies aan Smuts en die Suid-Afrikaanse gesant in Washington gestuur om beswaar te maak teen die paswette en ander diskriminerende maatreëls in Suid-Afrika. NTS, houer no. 1769, lêer no. 62/276(1), Chairman and Executive Director, Council on African Affairs – J. C. Smuts, 18 June 1946.

155 Smuts-vers., band 270, Smuts – Hofmeyr, 23 Sept. 1946.

156 Smuts-vers., band 274, Smuts – A. B. en M. C. Gillett, 14 Jan. 1947.

157 Smuts-vers., band 270, Smuts – A. B. en M. C. Gillett, 2 Nov. 1946.

158 Jackie Grobler, *A decisive clash?* pp. 81–82.

159 Lawrence papers, E7. 105, 'United Nations. South West Africa and Indian issues'.

160 Edgar H. Brookes, 'Race relations in 1947', p. 2.

## Hoofstuk 3: Rassebeskouings van liberale blanke Suid-Afrikaners

1 Phyllis Lewsen (ed.), *Voices of protest,* p. 26; Joint Council of Europeans and Africans, Cc1.4, 1937–49, Minutes Cape Peninsula Joint Council meeting, 2 May 1944 (Speech by Brookes).

2 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa,* p. 15.

3 Ballinger se politieke loopbaan word indringend ontleed deur F. A. Mouton, *Die politieke loopbaan van Margaret Ballinger* (DPhil-proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1990).

4 In Januarie 1947 het sy byvoorbeeld aan Z. K. Matthews geskryf om Smuts se insinuasie dat die 'naturellebeleid' volgens die 1936-wetgewing goed werk met hand en tand te beveg. Vgl. Ballinger papers, B2.5 Ballinger – Matthews, 27 Jan. 1947.

5 David Scher, *Donald Molteno,* p. 19.

6 David Scher, *Donald Molteno,* pp. 38–42.

7 Smuts-vers., band 271, Ballinger – Smuts, 14 Febr. 1947.

8 Phyllis Lewsen, *Voices of protest,* p. 29. Molteno se sienswyse was dat liberalisme nie net die regte van indiwidue tot vryheid en ontwikkeling erken nie maar ook dié van groepe en nasies. Derhalwe moes beskerming verleen word aan die blankes sodat hul bestaan as sosiale groep nie bedreig word omdat hulle numeries in die minderheid is nie. Vgl. David Scher, *Donald Molteno,* p. 21.

9 Ballinger papers, B2.8.4, Buchanan – Ballinger, 1 Sept. 1947; Ballinger – Buchanan, 15 Sept. 1947.

10 Smuts-vers., Band 269, Malcomess – Smuts, 16 Des. 1946.

11 Onder die ses senatore wat gedurende die tydperk onder bespreking gedien het, was Brookes, Basner en Rheinallt Jones liberaal. Malcomess en W. T. Welsh was hoog aangeskrewe persone, maar nie liberaal nie, terwyl W. M. H. Campbell in die omgang 'n aangename mens was wat 'n betreklik lae profiel gehandhaaf het en ook nie liberaal was nie.

12 Mirjana Roth, *The Natives Representative Council, 1937–1951,* p. 186.

13 Phyllis Lewsen, *Voices of protest,* pp. 40, 56.

14 Phyllis Lewsen, *Voices of protest,* p. 16.

15 Ellen Hellman (ed.), *Handbook on race relations,* p. 656.

16 Vgl. Joint Council of Europeans and Africans, Cj 2.1.26, Programme for Joint Councils, 1946; Cj 2.6.32, Evidence submitted to the Penal Reform Commission ...; Cj 2.1.24, Honorary Secretary, Johannesburg Joint Council – Minister of Native Affairs, 15 Dec. 1943.

17 Joint Councils of Europeans and Africans, Cj 2.1.26, Evidence submitted by the Johannesburg Joint Council of Europeans and Africans to the Native Laws Commission, 1947; NTS, houer no. 9274, lêer no. 56/371, Pretoria Joint Council ... Report of Secretary for 1947.

18 Smuts-vers., band 167, no. 57, Representation of Natives on City Council, 22 Feb. 1947.

19 *Race Relations Survey, 1947–1948,* p. 60.

20 Quintin Whyte papers, Bb 2.14, Race relations [Address by Whyte], 1947.

21 NTS, houer no. 1768, lêer no. 62/276, R. F. A. Hoernlé – D. L. Smit, 23 Jan. 1942.

22 Volgens Paul Rich was dit reeds in die laat dertigerjare duidelik dat 'African political leadership was reluctant to accept automatically the guidance and paternal authority that had been hitherto the prerogative of the Institute and Joint Councils'. Vgl. *White power and the liberal conscience,* p. 67.

23 *Race Relations Survey, 1947–1948*, p. 55; Paul B. Rich, *White power and the liberal conscience,* p. 102.

24 Peter Walshe, *The rise of African nationalism,* pp. 346–347.

25 F. A. Mouton, *Die politieke loopbaan van Margaret Ballinger,* pp. 103–104. Paul Rich het die gevolgtrekking gemaak dat die Joint Councils en die SAIRV 'n nuttige sosiale funksie vervul het deurdat dit objektiewe feite beskikbaar gestel het. Tog het dié liggame, afgesien van reaksie op wetgewing, geen strategie help ontwikkel wat die liberale as ideologiese teenvoeter vir Afrikanernasionalisme kon bied nie. Kyk Paul Rich, 'Liberalism and ethnicity in South African politics, 1921–1948', p. 239.

26 Paul Rich, 'Race, science, and the legitimization of white supremacy in South Africa, 1902–1940', pp. 665–686; J. Chr. Coetzee, 'Die opvoeding en onderwys van die S.-A. Naturel. Resensie van "Naturelleopvoeding en onderwys", deel I en II deur B. F. Nel', p. 44.

27 Kyk bv. NTS, houer no. 1680, lêer no. 1/276A, Departement van Naturellesake, Omsendbrief no. 18, 1934, 2 Mei 1934 (kennisgewing van Universiteit van Kaapstad, 12 Apr. 1934).

28 NTS, houer no. 1680, lêer no. 1/276A, Honorary Secretary, Inter-University Committee for African Studies – Secretary, Native Affairs, 26 Oct. 1934; houer no. 1763, lêer no. 49/276, Circular, Department of Bantu Studies, University of the Witwatersrand, asook J. D. Rheinallt Jones – Secretary, Native Affairs, 23 May 1929.

29 Saul Dubow, 'Race, civilisation and culture: the elaboration of segregationist discourse in the inter-war years', pp. 80–88.

30 Paul Rich, *White power and the liberal conscience,* pp. 4 en 62.

31 Hierdie lesings het in boekvorm verskyn met die titel *South African native policy and the liberal spirit* (Johannesburg, 1945).

32 Die werk is geredigeer deur prof. I. D. MacCrone en is in 1945 in Johannesburg uitgegee deur die Witwatersrand University Press.

33 R. F. Alfred Hoernlé, *South African native policy and the liberal spirit*, pp. 1–51.

34 R. F. Alfred Hoernlé, *South African native policy and the liberal spirit,* pp. 57–67, 73–98.

35 R. F. Alfred Hoernlé, *South African native policy and the liberal spirit*, pp. 57–67, 103–109; Ook R. F. Alfred Hoernlé, *Race and reason,* p. 161.

36 R. F. Alfred Hoernlé, *South African native policy and the liberal spirit,* pp. 42–51, 98–99, 146–148, 152.

37 R. F. Alfred Hoernlé, *South African native policy and the liberal spirit,* pp. 153–158, 164, 168–173, 175–176, 178, 181–183; ook *Race and reason*, pp. 158–160.

38 R. F. Alfred Hoernlé, *Race and reason*, p. 167.

39 Paul Rich, 'Liberalism and ethnicity in South African politics, 1921–1948', pp. 239–242.

40 I. D. MacCrone, 'Race attitudes', pp. 673–676.

41 I. D. MacCrone, 'Race attitudes', pp. 676–678.

42 I. D. MacCrone, 'Race attitudes', pp. 680–682.

43 I. D. MacCrone, 'Race attitudes', pp. 682–690.

44 Vir 'n ontleding van revisionistiese historici se beskuldigings teen liberale soos Margaret Ballinger, kyk F. A. Mouton, 'Margaret Ballinger, opponent of apartheid or collaborator', pp. 136–153.

## Hoofstuk 4: Die rassevraagstuk en die 'middelpartye': die Verenigde Party en die Arbeidersparty

1 S. L. Barnard & A. H. Marais, *Die Verenigde Party* (p. 61) skryf dat die liberale, ten spyte van hul geringe getal, toenemend invloedryk geword het in die Verenigde Party, veral na die oorlog. Phyllis Lewsen onderskryf nie hierdie mening nie. Sy toon aan dat sommige van die klein groepie liberale binne die party, mense soos B. Friedman, M. Kentridge en J. R. F. Stratford, nie altyd openlik in die liberale kamp was wanneer dit werklik nodig was nie. 'The large majority of party members,' skryf sy, 'were conservative segregationists ...' (Vgl. 'Liberals in politics and administration', p. 110.) Benewens die name wat Lewsen vermeld, kan Morris Alexander ook as 'n liberaal gereken word. (Vgl. bv. Enid Alexander, *Morris Alexander*, p. x.)

2 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa*, pp. 12, 15.

3 *Program van beginsels, konstitusie en nominasie regulasies van die Verenigde Party soos aangeneem en bekragtig op die eerste kongres, 5 Desember 1934 en gewysig 3 Desember 1937 en 6 Desember 1944*, p. 3. Die Arbeidersparty het die beginsel van Christelike voogdyskap uitgesonder as die hoofpilaar van die Verenigde Party se rassebeleid en in die blaadjie *Arbeidsnuus*, vol. 1, no. 16, 14 Okt. 1947, is Christelike voogdyskap bestempel as 'die vaagste, dubbelsinnigste, abstrakste, lompste stukkie kletsgeskryf [sic] wat seker nog ooit aan 'n kieser opgedis is om te vertolk net soos hy wil ...' (SA Arbeidersparty-vers., kabinet 2, laai 3, no. 39).

4 Smuts-vers., band 273, Memorandum 'South Africa and the governance of natives and coloured races' [1947].

5 Vgl. Ellen Hellman papers, 34. Race relations, 'No time for ease', p. 3. Hellman verwys spesifiek na botsende menings in die party oor wat die begrip 'Christelike voogdyskap' impliseer.

6 W. K. Hancock, *Smuts: The fields of force*, p. 490, skryf: '[die verslag] ... gave him ammunition for his electoral campaign'. Volgens Merle Lipton, *Capitalism and*

*apartheid*, p. 22, '... the UP went into the 1948 election committed to the Fagan Report ...'.

7 *Rand Daily Mail*, 18 May 1948 (Smuts in Johannesburg). Ook Ellen Hellman papers, 34. Race relations, 'Race relations on the downgrade', p. 4.

8 Phyllis Lewsen, *Voices of protest*, p. 54.

9 Die Afrikaner-historikus G. D. Scholtz, wat as joernalis die politiek van die veertigerjare meegemaak het, skryf dat die Fagan-verslag eintlik die kleurstandpunt van Smuts en Hofmeyr onderskryf het. Vgl. G. D. Scholtz, *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner, deel VIII, 1939–1948*, p. 495.

10 UP, Central Head Office, Circulars, vol. 2, General election: Party letter no. 3: 'Talking points for speakers during party week', p. 8.

11 *Debatte van die Volksraad*, deel 52, 22 Maart 1945, kol. 4060.

12 Janet Robertson, *Liberalism in South Africa*, pp. 10–11.

13 W. K. Hancock, *Smuts*, 2, pp. 475–476.

14 *Assembly Debates*, vol. 62, 20 Jan. 1948, col. 88.

15 Smuts-vers., band 274, Smuts – A. B. Gillett, 29 Jan. 1947.

16 *Assembly Debates*, vol. 62, 20 Jan. 1948, col. 89; *Debatte van die Volksraad*, deel 52, 22 Mrt. 1945, kol. 4061, 14 Mrt. 1945, kol. 3464.

17 W. K. Hancock, *Smuts*, 2, pp. 490, 488.

18 Bernard Friedman, *Smuts: A reappraisal*, p. 167.

19 Smuts-vers., band 274, Smuts – A. B. en M. C. Gillett, 6 Feb. 1947.

20 Smuts-vers., band 274, Smuts – A. B. en M. C. Gillett, 1 Feb. 1947.

21 Hofmeyr papers, Ab1, Hofmeyr's diary, 1 Nov. 1947; W. J. de Kock & D. W. Krüger (reds.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, deel I, p. 318; Alan Paton, *Hofmeyr*, p. 295.

22 Alan Paton, *Hofmeyr*, pp. 293–295.

23 Phyllis Lewsen, *Voices of protest*, p. 34; Alan Paton, *Hofmeyr*, p. 298; Janet Robertson, *Liberalism in South Africa*, p. 34.

24 Hofmeyr papers, Ga27, Hofmeyr – H. A. Secretan, 20 July 1947; Ab1, Hofmeyr's diary, 22 Aug. 1947, 24 Mar. 1948. Liberale geesgenote van Hofmeyr, waaronder Edgar Brookes, het sonder huiwering verklaar dat hy die regte opvolger vir Smuts sou wees. Kyk Hofmeyr papers, Aa, Brookes – Hofmeyr, 7 Oct. 1946.

25 Bernard Friedman, *Smuts*, pp. 160–161.

26 Vgl. UP Central Head Office, Correspondence C, Johan Coetzee – Louis Esselen, 1 Apr. 1937; Hofmeyr papers, Aa, Hjalmar Reitz – Hofmeyr, 11 Julie 1945.

27 Hofmeyr papers, Ab1, Hofmeyr's diary, 29 Aug. 1947, 7 Nov. 1947, 24 Mar. 1948.

28 Hofmeyr papers, Ab1, Hofmeyr's diary, 29 Aug. 1947, 18 Sept. 1947, 20 Sept. 1947; Alan Paton, *Hofmeyr*, pp. 444–449; J. L. Basson, *J. G. Strijdom: Sy politieke loopbaan van 1929 tot 1948*, pp. 512–513, 563.

29 Alan Paton, *Hofmeyr,* pp. 425–426.

30 *Sunday Times,* 19 Jan. 1947 (hoofartikel).

31 Phyllis Lewsen, *Voices of protest,* pp. 33, 41.

32 G. C. Cuthbertson, *The political career of Richard Stuttaford 1924–1942,* pp. 134, 145.

33 Smuts-vers., Band 272, Mushet – Smuts, 9 Oct. 1947 en 'Memorandum: native policy'.

34 J. L. Basson, *J. G. Strijdom,* p. 501; *Die Transvaler,* 18 Maart 1948 (berig).

35 UP, Transvaal Provincial Head Office, Transvaal Provincial Congress, 21 Nov. 1945, p. 29.

36 F. A. Mouton, *Die politieke loopbaan van Margaret Ballinger,* p. 88.

37 Smuts-vers., Band 160, no. 12, 'Mr. Tighy's proposed motion for the appointment of a Judicial Commission regarding certain areas in Johannesburg, occupied by Non-Europeans'.

38 *Assembly Debates,* vol. 60, col. 940–948, 13 March 1947 (Abrahamson).

39 *Die Transvaler,* 1 Mei 1948 (berig).

40 *Rand Daily Mail,* 6 May 1948 (berig).

41 Alan Paton, *Hofmeyr,* p. 500.

42 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (Provincial), Provinsiale Kongres, Verenigde Party, Transvaal, 11, 12 en 13 Oktober 1944, Beskrywingspunte, p. 21; Congresses/conferences (circle), Beskrywingspunte van Oos-Transvaalse Sirkelkongres, 17 Sept. 1947, p. 8, asook van Suid-Oos-Transvaalse Sirkelkongres, 11 Nov. 1947, p. 6 en van Suid-Wes-Transvaalse Sirkelkongres, 13 Sept. 1947, p. 7.

43 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Transvaalse provinsiale kongres, 1–3 Oktober 1946, p. 21; UP, Cape Provincial Head Office, Congresses, Beskrywingspunte, 1944, p. 26, asook Beskrywingspunte, 1946, p. 28; UP, Natal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Provinsiale kongres 9 en 10 Des. 1947, Besprekingspunte, p. 8.

44 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses/conferences (circle), Noord-Wes-Transvaalse Sirkelkongres, 19 Sept. 1947, Mosies, p. 6.

45 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses/conferences (circle), Noord-Wes-Transvaalse Sirkelkongres, 1947, Antwoorde van regeringsdepartemente op beskrywingspunte, Beskrywingspunt no. 17.

46 UP, Natal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Provinsiale kongres 9 en 10 Des. 1947, Besprekingspunte, p. 8; UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses/conferences (circle), Noord-Wes-Transvaal (Beskrywingspunte), 13 Sept. 1947, p. 7, asook Suid-Wes-Transvaal (Beskrywingspunte), 13 Sept. 1947, p. 6; UP, Cape Provincial Head Office, Congresses, Kaaplandse Provinsiale Kongres, 1946, Beskrywingspunte, p. 28.

47 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (Provincial), Transvaalse Provinsiale Kongres, 11–13 Okt. 1944, Beskrywingspunte, p. 22, asook Transvaalse Provinsiale Kongres, 21 Nov. 1945, Beskrywingspunte, p. 30.

48 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (Circle), Oos-Transvaalse Sirkelkongres, 17 Sept. 1947, Beskrywingspunte, p. 7.

49 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses/Conferences (Circle), Oos-Transvaalse Sirkelkongres, 17 Sept. 1947, Beskrywingspunte, p. 8.

50 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (Provincial), Transvaalse Provinsiale Kongres, 21 Nov. 1945, Beskrywingspunte, p. 28, 30.

51 UP, Cape Provincial Head Office, General Councils, Cape Peninsula and Western Province Women's Council, Council minutes, correspondence etc., Memorandum on segregation, 22 July 1947.

52 UP, Natal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Provinsiale kongres, 9 en 10 Des. 1947, Besprekingspunte, p. 8.

53 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Provinsiale kongres, 21 Nov. 1945, Beskrywingspunte, pp. 28–29.

54 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Provinsiale kongres, 11–13 Okt. 1944, Beskrywingspunte, p. 21. UP, Central Head Office, Circulars, vol. 2, General election: Party letter no. 3: 'Talking points for speakers during party week', p. 8.

55 UP, Transvaal Provincial Head Office, Congresses (provincial), Provinsiale kongres, 1–3 Okt. 1946, Beskrywingspunte, p. 21.

56 H. Lindsay Smith, *Behind the press in South Africa*, p. 30.

57 Gedurende die oorlogsjare het die *Cape Times* en *The Cape Argus* byvoorbeeld geen redaksionele kommentaar gelewer oor ANC-besluite wat tydens jaarkongresse geneem is nie. Selfs in 1946, met die ontbinding van die NVR, het hierdie twee blaaie geen kommentaar daaroor in hoofartikels gelewer nie.

58 J. L. Levy, wat tot 1942 redakteur van die blad was, het by geleentheid in 1936 geskryf dat die swartes hulself gelukkig kon ag dat hulle slegs die Kaaplandse gemeenskaplike stemreg in 1936 moes prysgee. Levy was in alle opsigte 'n voorstander van blanke oppergesag in Suid-Afrika. Vgl. Joel Mervis, *The fourth estate: A newspaper story*, pp. 114, 185, 191. Dat die *Sunday Times* homself nie as liberaal beskou het nie, blyk uit 'n subartikel in Februarie 1946 wat lui: 'There are the so-called "Liberals", who tend to favour the abolition of the "colour bar" ...' (*Sunday Times*, 24 Feb. 1946).

59 *Sunday Times*, 18 March 1945 (hoofartikel).

60 *Sunday Times*, 24 Feb. 1946 (subartikel).

61 *Sunday Times*, 31 March 1946 (subartikel).

62 *Sunday Times*, 27 Apr. 1947 (subartikel).

63 *The Natal Mercury*, 19 March 1945 (hoofartikel); *The Cape Argus*, 12 May 1947 (subartikel); *Cape Times*, 17 Feb. 1943 (hoofartikel) en 15 March 1945 (hoofartikel).

64 *Cape Times,* 23 March 1945 (hoofartikel).

65 *Rand Daily Mail,* 23 May 1946 (subartikel); *Cape Times,* 15 March 1945 (hoofartikel), 28 May 1946 (subartikel); *The Cape Argus,* 13 Dec. 1945 (hoofartikel).

66 *Pretoria News,* 20 Aug. 1946 (subartikel); *Rand Daily Mail,* 13 Aug. 1946, 14 Aug. 1946 (hoofartikels); *Cape Times,* 16 Aug. 1946 (hoofartikel), 12 May 1947 (subartikel).

67 *The Cape Argus,* 12 May 1947 (subartikel).

68 *The Star,* 17 Aug. 1946 (hoofartikel); *Pretoria News,* 16 Aug. 1946 (hoofartikel); *The Natal Mercury,* 12 May 1947 (subartikel); *Rand Daily Mail,* 10 May 1947 (hoofartikel).

69 *The Natal Mercury,* 29 Jan. 1946 (hoofartikel); *Cape Times,* 29 Jan. 1946, 12 Feb. 1946, 11 Dec. 1946 (hoofartikels); *Rand Daily Mail,* 12 Feb. 1946 (hoofartikel); *The Cape Argus,* 12 Feb. 1946 (subartikel).

70 *The Star,* 16 March 1945 (hoofartikel); *Cape Times,* 13 March 1945 (hoofartikel).

71 Kyk bv. *The Natal Mercury,* 29 Jan. 1946 (hoofartikel) se kritiek op die party, naamlik dat georganiseerde arbeid nie bereid is om afstand te doen van die voorreg van blankes om alleen geskoolde werk te doen nie.

72 Edward Roux, *Time longer than rope,* p. 361.

73 Ivan L. Walker & Ben Weinbren, *2000 casualties,* p. 326.

74 SA Arbeidersparty-vers., Alex Hepple, *The South African Labour Party 1908–1958: A memoir,* pp. 13, 327–329.

75 SA Arbeidersparty-vers., Alex Hepple, *The South African Labour Party,* pp. 329–336.

76 C. F. J. Muller (red.), *Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis,* p. 470.

77 US State Dept., S.A. Internal and foreign affairs 1945–49, T. Holcomb – Secretary of State, 18 Apr. 1946; *Sunday Times,* 6 Oct. 1946 (hoofartikel); W. J. Pretorius, *Die Suid-Afrikaanse Arbeidsparty, 1945–1948,* pp. 38–52.

78 SA Arbeidersparty-vers., Alex Hepple, *The South African Labour Party,* pp. 338–340. Op die Transvaalse Provinsiale Konferensie van die Arbeidersparty in 1947 is wel 'n resolusie ingedien dat 'kleurlingmans' oor die hele land dieselfde industriële en politieke regte as blankes moes geniet. Vgl. Garment Workers Union, Eb a 3.4, Transvaal Provincial Conference of the South African Labour Party, 19 and 20 April 1947.

79 Edward Roux, *Time longer than rope,* p. 363.

80 SA Arbeidersparty-vers., Notuleboeke ens., no. 27, special NEC meeting, 15 Nov. 1946; D. F. Malan-vers., 1/1/2245, A. Hepple – D. F. Malan, 27 Nov. 1946.

81 SA Arbeidersparty-vers., Notuleboeke ens., no. 27, Minutes of a special meeting of the National Executive Council of the South African Labour Party, 9 Nov. 1946.

82 *Arbeidsparty manifes, Parlementêre verkiesing* [1948].

83 W. J. Pretorius, *Die Suid-Afrikaanse Arbeidsparty, 1945–1948,* pp. 64–73.

## Hoofstuk 5: Die geboorte van apartheid

1 N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte: 'n Sosio-historiese uiteensetting van sy ontstaan en ontwikkeling*, p. 146.

2 *Die Volksblad*, 19 en 21 Junie 1935 (berigte); Charles Bloomberg, *Christian-nationalism and the rise of the Afrikaner Broederbond in South Africa, 1918–48*, pp. 131–134; W. A. de Klerk, *The Puritans in Africa: A history of Afrikanerdom*, p. 220; Rhoodie & Venter, *Die apartheidsgedagte*, pp. 146–147.

3 N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte*, pp. 173–177; W. A. de Klerk, *The Puritans in Africa*, p. 220.

4 P. J. Meyer, *Nog nie ver genoeg nie: 'n Persoonlike rekenskap van vyftig jaar georganiseerde Afrikanerskap*, pp. 67–68.

5 Dan O'Meara, 'The Afrikaner-Broederbond 1927–1948', pp. 164, 168–169.

6 A. N. Pelzer, *Die Afrikaner-Broederbond*, pp. 158–160.

7 A. N. Pelzer, *Die Afrikaner-Broederbond*, p. 162, J. H. P. Serfontein, *Brotherhood of power*, p. 53.

8 'Die Volkskongres oor die rassebeleid van die Afrikaner', en 'Die rassebeleid van die Afrikaner', *Inspan*, jg. 4, no. 1, Okt. 1944, pp. 9–10, 21-25.

9 A. N. Pelzer, *Die Afrikaner-Broederbond*, p. 163, N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte*, p. 178.

10 Volgens die Funksionele Skool van Malinowski behoort antropologiese kennis die funksie te hê dat dit op die alledaagse administrasie van swartes toegepas kan word.

11 Werner van der Merwe, 'Die Berlynse Sending en "apartheid" in Suid-Afrika', pp. 15–16; C. J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, deel 5, pp. 247–249.

12 Cronjé het onder dié Afrikanerintellektuele (insluitende N. Diederichs, J. de W. Keyter, H. F. Verwoerd en T. J. Hugo) getel wat in die dertigerjare in Europa gestudeer het en daar, aldus T. Dunbar Moodie, onder die invloed van die sogenaamde neo-Fichteaanse nasionalisme gekom het. Tuis het hulle die ideologiese leiers van 'n nuwe rigting geword wat die Afrikanerdom as die enigste ware Suid-Afrikaanse nasie beskou het. Vgl. T. Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, pp. 153–154.

13 G. Cronjé, 'Apartheid: die rigsnoer van rassebeleid', *Die Brandwag*, 5–12 Julie 1946; 'Nie-blanke arbeid', *Die Brandwag*, 9, 16 en 23 Aug. 1946; 'Kleurling', *Die Brandwag*, 17 Jan. 1947; 'Gekleurdes', *Die Brandwag*, 21 Des. 1947.

14 W. A. de Klerk, *The Puritans in Africa*, p. 219.

15 W. A. de Klerk, *The Puritans in Africa*, p. 220. Kyk ook Deborah Posel, 'The meaning of apartheid before 1948', p. 135.

16 M. D. C. de W. Nel-vers., houer no. 30, Kleurvraagstuk, lêer: Briewe en memorandum, Sauer-kommissie, G. Cronjé – Sekretaris, Kleurvraagstukkommissie van die HNP, 8 Aug. 1947; Ook De Wet Nel – N. J. J. Olivier, 6 Nov. 1947.

17 P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie: Enigste doeltreffende naturelle beleid vir Suid-Afrika', pp. 20–34.

18 P. J. Coertze, F. J. Language & B. I. C. van Eeden, 'Die oplossing van die naturellevraagstuk in Suid-Afrika', pp. 5–17.

19 T. D. Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, pp. 272–273; P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie: Enigste doeltreffende naturelle beleid vir Suid-Afrika', p. 20.

20 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk in Suid-Afrika', p. 4.

21 G. Cronjé, *'n Tuiste vir die nageslag*, p. 22.

22 P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie', p. 21.

23 G. Cronjé, *Voogdyskap en apartheid*, pp. 36–37, 45.

24 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', p. 4; G. Cronjé, *'n Tuiste vir die nageslag*, p. 23.

25 G. Cronjé, *'n Tuiste vir die nageslag*, pp. 14, 20.

26 W. W. M. Eiselen, 'The meaning of apartheid', pp. 72–74, 76.

27 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', p. 5.

28 P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie', p. 27–28.

29 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', p. 8.

30 P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie', p. 31; G. Cronjé, *Voogdyskap en apartheid*, pp. 26–29.

31 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', pp. 6–11.

32 P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie', pp. 23–24; P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', pp. 11–12.

33 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', pp. 13–14.

34 P. J. Coertze e.a., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk', pp. 14–17.

35 W. W. M. Eiselen, 'The meaning of apartheid', p. 78.

36 W. W. M. Eiselen, 'The meaning of apartheid', pp. 73, 79; P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie', p. 29; G. Cronjé, *'n Tuiste vir die nageslag*, pp. 189–195 en *Voogdyskap en apartheid*, p. 66.

37 W. W. M. Eiselen, 'The meaning of apartheid', pp. 77–78, 83; G. Cronjé, *'n Tuiste vir die nageslag*, pp. 40–41; *Voogdyskap en apartheid*, pp. 39, 41, 105–158; P. J. Schoeman, 'Territoriale segregasie', pp. 21, 30–31.

38 *'n Tuiste vir die nageslag*, pp. 38–39; *Voogdyskap en apartheid*, pp. 95-98; *Afrika sonder die Asiaat*, pp. 162, 199–205.

39 Hermann Giliomee & Heribert Adam, *Afrikanermag*, pp. 116–120; H. J. van Aswegen & L. de Kock, 'Afrikanermynwerkers en die Mynwerkersunie, 1936–1948', deel I, pp. 20–29; deel II, pp. 1–13; Merle Lipton, *Capitalism and apartheid*, pp. 269–273; Dan O'Meara, *Volkskapitalisme*, veral hoofstuk 7 tot 14. O'Meara se werk bevat die mees uitvoerige bespreking van die ekonomiese beweging van die dertiger- en veertigerjare, maar sy vertolking van die ekonomiese beweging as die kern waarom 'n klassebondgenootskap van Afrikanernasionalisme ontwikkel het in daardie tydperk, is te beperk. Etniese

oorwegings, soos die bevordering van 'n eie Afrikaneridentiteit, het in die hoogbloei van Afrikanernasionalisme net so 'n belangrike rol gespeel.

**40** T. D. Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, pp. 247–248.

**41** T. D. Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, pp. 154–156.

**42** W. A. de Klerk, *The Puritans in Africa*, p. 219.

**43** N. Diederichs, *Nasionalisme as lewensbeskouing en sy verhouding tot internasionalisme*; P. J. Meyer, *Die Afrikaner* en *Die vooraand van ons vrywording*.

**44** Kyk bv. W. H. Vatcher, *White laager*, pp. 58–75; Bernard Friedman, *Smuts*, pp. 125–126; Allister Sparks, *The mind of South Africa*, pp. 162–175; P. J. Furlong, *National socialism, the National Party and the radical right in South Africa*, veral hoofstuk 11 en Conclusion; Charles Bloomberg, *Christian-nationalism and the rise of the Afrikaner Broederbond in South Africa*, veral hoofstuk 6; Albrecht Hagemann, *Südafrika und das 'Dritte Reich'*, veral pp. 242–255, 342–351.

**45** Allister Sparks, *The mind of South Africa*, pp. 162–175.

**46** Patrick Furlong, *National socialism*, hoofstuk 11.

**47** Charles Bloomberg, *Christian nationalism*, pp. 141–142, 150.

**48** N. Diederichs, *Nasionalisme as lewensbeskouing*, p. 30.

**49** N. Diederichs, *Nasionalisme as lewensbeskouing*, p. 34.

**50** P. J. Meyer, *Die vooraand van ons vrywording*, pp. 36–37.

**51** Vgl. J. J. Joubert, Die Burger *se rol in die Suid-Afrikaanse partypolitiek, 1934–1948*, pp. 200–203.

**52** T. Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, pp. 274–275.

**53** Kyk ook Henry Kenney, *Architect of apartheid: H. F. Verwoerd*, p. 64.

**54** Albrecht Hagemann, *Südafrika und das 'Dritte Reich'*, pp. 250–255.

**55** L. J. du Plessis, 'Revolusie, Nasionaal-sosialisme, leierskap en Calvinisme', p. 12.

**56** Charles Bloomberg, *Christian nationalism*, p. 138.

**57** J. A. Wiid, 'Adolf Hitler', pp. 16–21, 38.

**58** Patrick Furlong, *National socialism*, pp. 563–564.

**59** Kyk Werner Schellack, 'Links between apartheid and national socialism', p. 100.

**60** T. Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, p. 69.

**61** Allister Sparks, *The mind of South Africa*, pp. 153–159.

**62** Werner van der Merwe, 'Die Berlynse sending en "apartheid" in Suid-Afrika', pp. 4–18; Johann Kinghorn (red.), *Die NG Kerk en apartheid*, pp. 68–69.

**63** R. T. J. Lombard, *Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en rassepolitiek*, pp. 40–41; N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte*, pp. 164–167. Vgl. ook W. Nicol se bydrae "n Grootse roeping' en E. P. Groenewald s'n 'Apartheid en voogdyskap in die lig van die Skrif' in G. Cronjé, *Regverdige rasse-apartheid*.

**64** Irving Hexham, *The irony of apartheid: The struggle for national independence of Afrikaner calvinism against British imperialism*.

**65** Irving Hexham, *The irony of apartheid*, pp. 83, 98–116, 176–190.

66 *Die Burger,* 1 Apr. 1937, 8 Nov. 1937 (berigte).

67 *Die Burger,* 11 Nov. 1937 (hoofartikel). Die blad het skeiding tussen blankes en 'kleurlinge' ook in die veertigerjare bepleit. Vgl. *Die Burger,* 8 Junie 1945 en 4 Julie 1945 (hoofartikels). Die Smuts-regering is beskuldig dat hy bloot begaan is oor die 'kleurlinge' ter wille van hulle stemme by verkiesings. Kyk *Die Burger,* 27 Mei 1943.

68 Kyk bv. *Die Transvaler,* 22 Mei 1947 (hoofartikel); *Die Kruithoring,* 24 Julie 1946; *Die Burger,* 1 Sept. 1936 (hoofartikel) 18 Mei 1937 (berig en hoofartikel), 1 Okt. 1937 (subartikel), 3 Mei 1943 (hoofartikel).

69 *Die Burger,* 29 Aug. 1944 en 5 Julie 1945 (hoofartikels); Dioné Prinsloo, *Die Johannesburg-periode in dr. H. F. Verwoerd se loopbaan,* pp. 332, 334.

70 *Die Burger,* 26 Mrt. 1943, 3 Mei 1943, 21 Junie 1944, 29 Aug. 1944, 13 Mrt. 1945 (hoofartikels), 17 Okt. 1946 (subartikel), 29 Mrt. 1946 (hoofartikel); *Die Transvaler,* 1 Julie 1947, 12 Aug. 1947 (albei hoofartikels); Vgl. ook *Die Kruithoring,* 19 Nov. 1947 en 3 Des. 1947 (hoofartikels).

71 *Die Transvaler,* 30 Sept. 1947 ('In die politieke gedrang').

72 Dioné Prinsloo, *Die Johannesburg-periode,* pp. 337–339. *Die Vaderland* het dieselfde standpunt oor swart vakbonde gehad.

73 *Die Burger,* 8 Junie 1945 (hoofartikel). Die blad het darvoor gepleit dat die swarte nie van sy stamverband losgemaak moes word nie. Kyk *Die Burger,* 21 Junie 1944 (hoofartikel).

74 *Die Burger,* 10 Apr. 1948 (berig); Dioné Prinsloo, *Die Johannesburg-periode,* pp. 326–328; *Die Burger*, 29 Mrt. 1948 (berig).

75 C. M. Tatz, *Shadow and substance in South Africa,* p. 123.

76 Federale Raad van die Nasionale Party, *Genl. Hertzog se bolmakiesie*; *Die Transvaler*, 4 Mei 1938 (artikel deur C. W. M. du Toit); P. W. Coetzer & J. H. le Roux (reds.), *Die Nasionale Party deel 4,* pp. 45, 48–49, 54–55.

77 Mirjana Roth, *The Natives Representative Council*, pp. 563–564.

78 P. W. Coetzer & J. H. le Roux (reds.), *Die Nasionale Party, deel 4,* pp. 59–62; Dioné Prinsloo, *Die Johannesburg-periode,* p. 324.

79 T. R. H. Davenport, *South Africa,* p. 338.

80 Slegs Kaapstad is vir die ondersoek gebruik.

81 J. D. Rheinallt Jones, 'Conclusion', pp. 55–57.

82 J. D. Rheinallt Jones, 'Conference on the welfare of the Cape Coloured people', pp. 63–70.

83 *Die Burger,* 31 Mrt. 1937 (berig).

84 Federale Raad van die Nasionale Party, *Die Nasionale Party se verkiesingsmanifes: Algemene verkiesing 1938.*

85 P. W. Coetzer & J. H. le Roux (reds.), *Die Nasionale Party, deel 4,* pp. 149–158, 68–71.

86 Vir besonderhede oor die oplewing van Afrikanernasionalisme en die neutraliteitskrisis, kyk P. W. Coetzer & J. H. le Roux (reds.), *Die Nasionale Party, deel*

4, hoofstuk 5 en 6, en At van Wyk, *Vyf dae,* pp. 5–146; ten opsigte van die herenigingspogings, kyk Coetzer & Le Roux, hoofstuk 7, asook Michael Roberts & A. E. G. Trollip, *The South African opposition 1939–1945,* hoofstuk 2; ten opsigte van die stryd tussen die HNP en die OB, kyk Roberts & Trollip, hoofstuk 4, asook J. L. Basson, *J. G. Strijdom,* hoofstuk 8 en 9.

87 Newell M. Stultz, *The Nationalists in opposition,* p. 86.

88 *Debatte van die Volksraad,* deel 37, 30 Jan. 1940, kol. 593–594 (Malan).

89 N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte,* pp. 148–162. Vgl. ook *Die Burger,* 8 Junie 1945 (hoofartikel).

90 Kyk bv. *Die Burger,* 4 Apr. 1944 (Louw op Beaufort-Wes), 17 Apr. 1944 (Malan op Porterville); PV 27, 1/2/2/2/2/2, Notule, Kaaplandse Nasionale Partykongres, 11–13 Okt. 1944, p. 9; *Debatte van die Volksraad,* d1. 52, 12 Mrt. 1945, kol. 3269 (Malan), 14 Mrt. 1945, kol. 3491 (Serfontein), d1. 55, 25 Jan. 1946, kol. 327, 330 (Strijdom); *Skietgoed,* Junie 1947, p. 4 ('Die kleurkwessie'); *Die Transvaler,* 19 Sept. 1947 (berig oor Transvaalse NP-kongres); *Die Burger,* 9 Apr. 1947 (Louw op Stellenbosch), 16 Sept. 1947 (berig oor Kaaplandse NP-kongres).

91 *Debatte van die Volksraad,* deel 48, 14 Mrt. 1944, kol. 3140 (M. D. C. de W. Nel); kol. 3146 (F. C. Erasmus); deel 55, 31 Jan. 1946, kol. 820 (J. C. G. Kemp); deel 55, 28–29 Jan. 1946, kol. 706 (D. F. Malan).

92 *Debatte van die Volksraad,* deel 48, 14 Mrt. 1944, kol. 3139 (Nel).

93 *Debatte van die Volksraad,* deel 38, 8 Mrt. 1940, kol. 3083–3084 (J. S. Labuschagne, VP, Delarey), kol. 3102 (L. J. Vosloo, NP, Somerset-Oos); deel 39, 19 Apr. 1940, kol. 5403–5405 (J. H. Viljoen, AP, Hoopstad); deel 54, 28 Mei 1945, kol. 8485–8486 (E. R. Strauss, NP, Harrismith), kol. 8510 (J. N. le Roux, NP, Ladybrand); deel 44, 12 Febr. 1946, kol. 1510 (J. G. W. van Niekerk, NP, Wakkerstroom). Die Kaaplandse HNP-kongres het byvoorbeeld tydens sy jaarkongres in 1945 besluit dat die regering versoek moes word om met die oog op die ernstige tekort aan plaaswerkers drastiese stappe te doen ten einde werklose 'kleurlinge' en swartes wat rondloop, te dwing om in permanente diens te tree – veral by boere *(Die Burger,* 22 Sept. 1945 – berig oor HNP-kongres, De Aar).

94 *Die Burger,* 29 Mei 1943 (Malan op Vryburg); National Party Information Office, *Nationalism the guarantee,* pp. 2–3.

95 *Die Burger,* 29 Mei 1943 (Malan op Vryburg), 31 Mei 1943 (Malan op Standerton), 15 Junie 1943 (Malan se verkiesingsboodskap), 28 Sept. 1943 (P. W. Botha op Bonnievale), 10 Nov. 1943 (Malan op Kaaplandse HNP-kongres); *Debatte van die Volksraad,* deel 48, 8 Mrt. 1944, kol. 2723 (Nel); deel 52, 14 Mrt. 1945, kol. 3485 (J. J. Serfontein); deel 48, 30 Mrt. 1944, kol. 4312 (Nel), kol. 4314 (F. E. Mentz); deel 52, 12 Mrt. 1945, kol. 3271 (Malan); *Assembly Debates,* vol. 60, 10 Apr. 1947, col. 3491 (J. J. Haywood); HNP Information Office, *Indian penetration danger;* M. D. C. de W. Nel, *Die Indiërvraagstuk* (HNP Inligtingskantoor), pp. 14–15.

96 *Debatte van die Volksraad,* deel 52, 12 Mrt. 1945, kol. 3262–3269 (Malan); deel 54, 28 Mei 1945, kol. 8432 (Nel); deel 55, 25 Jan. 1946, kol. 330 (J. G. Strijdom); *Skietgoed,* Febr. 1947, pp. 3–5; *Die Transvaler,* 14 Mrt. 1947 (Strijdom op Wolmaransstad), 11 Junie 1947 (Malan op Potgietersrus); *Die Burger,* 8 Sept. 1947 (T. E. Dönges op Caledon); National Party Information Office, *Meet Mr. Hofmeyr, future leader of the United Party* [ca. 1948]; J. J. Haywood, *Vrugte van min. Hofmeyr se kleurbeleid* [verkiesingspamflet, 1948]. Malan het by geleentheid die stelling gemaak (nie sonder grond nie) dat VP-lede in hul private hoedanigheid sosiale apartheid steun, maar in die parlement teen die HNP stem. Sy rede hiervoor, naamlik dat die VP die 'nie-blanke' stem nodig gehad het om Suid-Afrika aan Engeland vas te hou, was egter propagandisties en vergesog (*Die Burger,* 3 Mei 1943 (Malan op Garies) en 29 Mei 1943 (Malan op Vryburg).

97 *Die Burger,* 20 Junie 1945 (verklaring deur Malan); *Debatte van die Volksraad,* deel 55, 22 Jan. 1946, kol. 105 (Malan); *Assembly Debates,* vol. 61, 20 May 1947, col. 4986; *Die Transvaler,* 15 Okt. 1947 (Verklaring deur Nel); *Debatte van die Volksraad,* deel 45, 12 Mrt. 1943, kol. 3303 (E. H. Louw), deel 52, 12 Mrt. 1945, kol. 3269 (Malan); *Assembly Debates,* vol. 62, 20 Jan. 1948, col. 77 (Malan), vol. 63, 17 Mar. 1948, col. 3387 (C. F. Stallard); *Die Transvaler,* 14 Junie 1947 (Malan op Lydenburg).

98 *Debatte van die Volksraad,* deel 58, 22 Mei 1946, kol. 8444 (Nel).

99 *Assembly Debates,* vol. 62, 20 Jan. 1948, col. 62 (Malan).

100 *Die Burger,* 8 Okt. 1947 (Malan op Piketberg); *Die Transvaler,* 25 Aug. 1947 (M. J. van den Berg op Vryheid); *Assembly Debates,* vol. 62, 20 Jan. 1948, col. 63 (Malan).

101 Kyk toespraak van Sarel Tighy in *Assembly Debates,* vol. 61, 20 May 1947, col. 5048–5049. Kyk ook Hofmeyr se waarskuwing teen die aanwending van die rassevraagstuk as verkiesingstrydpunt in *The Cape Argus,* 23 July 1947, aangehaal in *Skietgoed,* Aug. 1947, p. 3.

102 N. J. Rhoodie & H. J. Venter, *Die apartheidsgedagte,* p. 170; G. D. Scholtz, *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner,* deel 8, p. 363; Vgl. ook *Debatte van die Volksraad,* deel 48, 14 Mrt. 1944, kol. 3139–3142; deel 54, 28 Mei 1945, kol. 8432, 8438.

103 M. D. C. de W. Nel-vers., houer no. 67, lêer: Kleurvraagstuk-kommissie, Nel – J. de W. Keyter, 24 Nov. 1947; Ook houer no. 30, lêer: Briewe en memoranda, Sauer-kommissie.

104 M. D. C. de W. Nel-vers., houer no. 30, Kleurvraagstuk, lêer: Briewe en memoranda, Sauer-kommissie, E. Theron – Nel, 11 Aug. 1947; houer no. 67, lêer: Kleurvraagstuk-kommissie, Nel – C. G. W. Schumann, 19 Aug. 1947.

105 M. D. C. de W. Nel-versameling, houer no. 30, Kleurvraagstuk, lêer: Briewe en memoranda, Sauer-kommissie, Nel – N. J. van Warmelo, 22 Julie 1947 en Van Warmelo – Nel (ongedateerde nota op Nel se brief); J. H. Coetzee – Nel, 23 Okt. 1947.

106 M. D. C. de W. Nel-vers., houer no. 30, Kleurvraagstuk, lêer: Briewe en memoranda, Sauer-kommissie. Kyk bv. N. J. J. Olivier – Nel, 24 Jan. 1948.

107 Strijdom-vers., band 148, 'Finale verslag van die Kleurvraagstuk-kommissie van die Herenigde Nasionale Party'.

108 *Cape Times*, 29 March 1948 (berig).

109 Dan O'Meara, *Volkskapitalisme: Class, capital and ideology in the development of Afrikaner nationalism 1934–1948*, hoofstuk 12.

110 Deborah Posel, 'The meaning of apartheid before 1948', pp. 123–139.

111 Kyk M. D. C. de W. Nel-versameling, houer no. 30, Kleurvraagstuk, lêer: Briewe en memoranda, Sauer-kommissie; ook houer no. 67, lêer: Kleurvraagstuk-kommissie.

112 Doug Hindson, *Pass controls*, pp. 59–60.

113 Merle Lipton, *Capitalism and apartheid*, p. 277.

114 M. L. Morris, 'The development of capitalism in South African agriculture', pp. 334–338.

115 Hermann Giliomee, 'Die ekonomiese opkoms van die Afrikaners in die twintigste eeu', p. 122.

116 NTS, houer no. 1801, lêer no. 117/276, Onderhoud van Inligtingsdienskomitee van die NH of G Kerk met Minister van Naturellesake en Sekretaris van Naturellesake, 5 Febr. 1947.

117 *The Star*, 16 March 1945 (hoofartikel).

118 *Sunday Times*, 22 June 1947 (hoofartikel).

119 Vgl. *Assembly Debates*, vol. 62, col. 106–110, 20 Jan. 1948 (Van der Byl); D. B. Molteno, 'Nationalists' native policy', *Cape Times*, 30 March 1948; *The Star*, 30 March 1948 (hoofartikel); *The Cape Argus*, 29 March 1948 (hoofartikel).

120 *The Star*, 30 March 1948 (hoofartikel).

121 *Assembly Debates*, vol. 62, col. 165–167, 22 Jan. 1948 (Ballinger).

122 *The Cape Argus*, 30 March 1948 (berig oor VP-kommentaar); D. B. Molteno, 'Nationalists' native policy', *Cape Times*, 30 March 1948.

123 *Cape Times*, 30 March 1948 (hoofartikel); *The Star*, 1 Apr. 1948 (berig); *The Cape Argus*, 30 March 1948 (berig).

124 A. J. Fick, *Die Dominiumparty van Suid-Afrika*, pp. 846–851.

### Hoofstuk 6: Apartheid by die stembus, 26 Mei 1948

1 *Die Kruithoring*, 14 en 28 Apr. 1948.

2 *Die Transvaler*, 19 Apr. 1948 (Dönges op Krugersdorp), 1 Mei 1948 (Malan in Germiston), 3 Mei 1948 (Strijdom op Witbank).

3 *Die Volksblad*, 26 Mei 1948 (hoofartikel).

4 *Die Burger*, 26 Mei 1948 (Malan op Caledon).

5 *Die Transvaler*, 30 Apr. 1948 en 5 Mei 1948 (Havenga op Potchefstroom en Bethal onderskeidelik).

6 *Die Transvaler*, 1 Mei 1948 (Malan in Germiston).

7 *Die Burger,* 26 Mei 1948 (sportprent).

8 Vgl. National Party Information Office, *Meet Mr Hofmeyr, future leader of the United Party* [1948].

9 *Die Burger*, 26 Mei 1948 (Malan op Caledon).

10 *Die Transvaler,* 1 Mei 1948 (Malan in Germiston) en 3 Mei 1948 (Strijdom op Witbank). Kyk ook verwysings na Hofmeyr in toesprake deur Havenga, De Wet Nel, D. J. G. van den Heever, Jacob Wilkens, en G. H. Bekker in onderskeidelik *Die Transvaler*, 30 Apr. 1948, 26 Apr. 1948, 5 Mei 1948 (Van den Heever en Wilkens) en *Daily Dispatch* (Oos-Londen), 24 Mei 1948.

11 *Die Transvaler,* 26 Mei 1948 en *Die Burger,* 26 Mei 1948 (hoofartikel). Vgl. ook *Die Kruithoring*, 14 Apr. en 19 Mei 1948.

12 Verenigde Party, *Wat u behoort te weet: 'Apartheid' en die Naturelle-vraagstuk* [1948].

13 UP Archive, Private collections, O. A. Oosthuizen coll., *Beleid en beginsels van die Verenigde Party* [1948].

14 *Rand Daily Mail,* 6 May 1948 (verklaring deur Oosthuizen); 18 May 1948 (Smuts in Johannesburg).

15 Vgl. *Rand Daily Mail,* 26 May 1948 (Gluckman in Port Elizabeth).

16 Vgl. Verenigde Party, *Wat u behoort te weet* [1948]; *Rand Daily Mail,* 23 May 1948 (Smuts se verkiesingsboodskap); 26 May 1948 (Gluckman in Port Elizabeth) en veral 6 May 1948 (O. A. Oosthuizen, hoofsekretaris van die party, se verklaring).

17 N. M. Stultz, *The electoral revival of the National Party in South Africa,* pp. 312–313, 318-319; Kenneth A. Heard, *General elections in South Africa,* pp. 38–46; W. K. Hancock, *Smuts: The fields of force, 1919–1950,* pp. 505–506; Bertha Solomon, *Time remembered,* pp. 203–204; *The Star,* 28 May 1948 (hoofartikel); W. B. White, *The South African parliamentary opposition, 1948–1953,* p. 59.

18 Bertha Solomon, *Time remembered,* pp. 203–204; Bernard Friedman, *Smuts,* pp. 211–212.

19 Kenneth A. Heard, *General elections,* pp. 42–43.

20 Merle Lipton, *Capitalism and apartheid,* p. 275.

21 N. M. Stultz, *The electoral revival,* p. 306.

22 W. K. Hancock, 'South African elections', p. 115.

23 N. M. Stultz, *The electoral revival,* pp. 315–316.

24 Bertha Solomon, *Time remembered,* p. 198.

25 Thom het drie dae na die verkiesing in 'n brief aan E. G. Jansen die rol van die rassevraagstuk as verkiesingsfaktor uitgesonder (Kyk Jansen-versameling, lêer no. 78, Thom – E. G. Jansen, 29 Mei 1948). In sy werk *D. F. Malan*, p. 191, skryf hy dat die rassevraagstuk die belangrikste verkiesingspunt van die HNP was, hoewel hy dié faktor nie pertinent noem as die belangrikste rede vir die HNP se verkiesingsoorwinning nie.

26 J. L. Basson, *J. G. Strijdom*, p. 568.

27 Edward A. Tiryakian, 'Apartheid and politics in South Africa', pp. 696–697.

28 F. A. van Jaarsveld, *Van Van Riebeeck tot Verwoerd*, pp. 255–256.

29 B. J. Liebenberg, 'Smuts aan bewind, 1939–1948', pp. 474–476.

30 René de Villiers, 'Afrikaner nationalism', p. 374.

31 A. J. Posthuma, *Generaal J. C. Smuts en Afrikaner-opposisie*, p. 276.

32 *Die Transvaler*, 31 Mei 1948 (boodskap van Strijdom); *Die Volksblad*, 28 Mei 1948 (hoofartikel); *Die Transvaler*, 29 Mei 1948 (berig); *Dagbreek en Sondagnuus*, 30 Mei 1948.

33 UP, Transvaal Provincial Head Office, Uitvoerende Bestuursvergadering, 10 Junie 1948; Hofmeyr papers, Ab1, Hofmeyr's diary, 30 May 1948. T. C. Robertson, verslane VP-kandidaat in Witbank, het na die verkiesing verklaar dat hy openlik 'n Hofmeyr-ondersteuner was, maar dat daar sedert die vorige algemene verkiesing 'n groot toestroming van Afrikaner-mynwerkers en -spoorwegwerkers na dié gebied plaasgevind het. Daardie mense was nie gereed vir 'n liberale rassebeleid nie. Kyk *Sunday Times*, 6 June 1948 ('Why voters switched to the Nats').

34 Edgar H. Brookes, 'South African swing-over', pp. 144, 147.

35 Ellen Hellman papers, 34. 'Race relations on the downgrade', pp. 2–3.

36 Hofmeyr papers, Aa General correspondence 1948, Marquard – J. H. Hofmeyr, 8 June 1948.

37 Garment Workers Union papers, Eba3.6, Elections 1937–1955, 'Lessons of the general election', 2 June 1948 [E. S. Sachs], pp. 2–3.

38 W. K. Hancock, 'South African elections', p. 117.

39 Vgl. *Die Volksblad* en *Die Burger*, 2 Junie 1948 (berigte).

40 Buro vir Sensus en Statistiek, *Uniestatistieke oor vyftig jaar*, A–10.

41 Die HNP het wel in vergelyking met die vorige algemene verkiesing aansienlik vordering getoon in die stedelike kiesafdelings, dog dit was slegs in die Pretoria-kiesafdelings waar die HNP/AP se aandeel in die totale getal stemme werklik skerp gestyg het ten koste van die VP/Arbeidersparty-bondgenootskap. Kyk *Buitengewone Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika*, no. 3980, 4 Junie 1948, asook Kenneth A. Heard, *General elections*, pp. 22 en 40.

42 *Die Transvaler*, 1 Nov. 1947 – 26 Mei 1948 (briewe in briewekolomme).

43 *Die Burger*, 1 Nov. 1947 – 26 Mei 1948 (briewe in briewekolomme).

44 Dit moet ook in gedagte gehou word dat briewe wat gedurende 'n verkiesingsveldtog in koerante verskyn en op die politiek betrekking het, nie onder skuilname gepubliseer mag word nie. Dus, vanaf 15 April 1948 tot met verkiesingsdag, 26 Mei 1948, was alle politieke briewe in *Die Burger* en *Die Transvaler* van name en adresse voorsien.

45 Ander redes wat respondente noem, is die volgende (rede vir VP-neerlaag word gevolg deur die getal briefskrywers wat die betrokke rede meld. In die meeste gevalle is meer as een rede deur dieselfde briefskrywer vermeld):

benadeling van die Afrikaner deur die VP-regering: 19; regering se voorkeur aan Brittanje: 3; Afrikaner se republikeinse strewe: 1; benadeling van politieke teenstanders van Smuts (insluitend oorlogsbeleid): 6; ontevredenheid van oud-soldate: 10; rantsoenering en tekorte in oorlogstyd en daarna: 8; beperkinge op mense in oorlogstyd: 7; puik HNP-verkiesingsorganisasie: 5; oorgerustheid by VP: 4; uitwerking van liegstem: 1.

46 B. M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings*, pp. 236–237, 270–271, 300–302.

47 F. D. Tothill, 'The soldiers' vote and its effect on the outcome of the South African general election of 1943', pp. 83–93.

48 Schalk Pienaar, *Getuie van groot tye*, p. 16.

49 W. A. Botha, *Die parlementêre verkiesing van 1948*, p. 156.

50 G. D. Scholtz, *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner, deel VIII*, pp. 553–555.

51 T. Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, p. 256.

52 N. M. Stultz, *The electoral revival*, pp. 335, 338–341.

53 Newell M. Stultz, 'South Africa's "apartheid" election of 1948 reconsidered', pp. 34–37.

54 Kyk die twee hoofstukke deur Hermann Giliomee getiteld 'Die ontwikkeling van Afrikaner-identiteit' en 'Die ekonomiese opkoms van die Afrikaners in die twintigste eeu' in Hermann Giliomee & Heribert Adam, *Afrikanermag*.

55 Dan O'Meara, *Volkskapitalisme*, hoofstuk 15.

56 Hermann Giliomee & Heribert Adam, *Afrikanermag*, pp. 83–89.

57 Dan O'Meara, *Volkskapitalisme*, pp. 242–243. Merle Lipton verwys ook na die HNP-beleid wat Afrikanerwerkers, -boere en -sakelui sou pas (*Capitalism and apartheid*, p. 277).

58 Vir 'n bespreking van die Ossewa-Brandwag se rol in die algemene verkiesings van 1943 en 1948, kyk L. M. Fourie, 'Mobilisering van die Afrikanerdom' in P. F. van der Schyff (red.), *Die Ossewa-Brandwag*, hoofstuk 2.4 en 2.6.

59 Aangehaal in N. M. Stultz, *The electoral revival*, pp. 333–334.

60 *Die Burger*, 8 en 10 Sept. 1945, aangehaal in J. J. Joubert, Die Burger *se rol in die Suid-Afrikaanse partypolitiek, 1934–1948*, p. 308.

61 A. W. Stadler, 'The Afrikaner in opposition, 1910–1948', p. 211.

62 W. K. Hancock, *Smuts: The fields of force*, p. 498.

63 W. B. White, *The South African parliamentary opposition*, pp. 54–69, 461.

64 Vir 'n bespreking van *Die Burger* se aandeel in die groei van die Nasionale Party, kyk J. J. Joubert, Die Burger *se rol in die Suid-Afrikaanse partypolitiek, 1934–1948* en C. F. J. Muller, *Sonop in die suide: Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915–1948*, veral hoofstuk 10, 14, 16, 19–24, 29–33. Soortgelyke werke oor *Die Transvaler* se rol is Dioné Prinsloo, *Die Johannesburg-periode in dr. H. F. Verwoerd se loopbaan* en Piet Meiring, *Die Transvaler – 50 jaar.*

65 *Die Burger* het waarskynlik nie sy gelyke gehad wat betref die uitbuiting van die rassevraagstuk vir verkiesingsdoeleindes nie. Kyk H. J. Lubbe, Die Burger

*en die 'swart gevaar'-propaganda gedurende die parlementêre verkiesingstryd van 1928 tot 1929.*

66 T. R. H. Davenport, *South Africa,* pp. 353–357. Kyk ook A. J. Posthuma, *Generaal J. C. Smuts en Afrikaner-opposisie,* p. 271.

67 M. L. Morris, 'The development of capitalism in South African agriculture', pp. 334–338.

68 K. J. Gibbs, *Demobilisation after World War II,* pp. 41–64; A. J. Posthuma, *Generaal J. C. Smuts en Afrikaner-opposisie,* p. 180.

69 Garment Workers Union, Eba 3.6 Elections 1937–1955, 'Lessons of the general election', p. 4.

70 E. J. G. Janson, *Die Burger en die Kleurlingstem, 1943–1948,* pp. 106, 124.

71 Persoonlike mededeling per brief: Mev. S. S. van der Merwe, Sorgvliet, Steunmekaar – Skrywer, 24 Aug. 1987.

# Bronne

## I ARGIVALE BRONNE EN HISTORIESE MANUSKRIPTE

### Sentrale Argiefbewaarplek, Pretoria

#### 1 Argief van die Departement van Naturellesake

(Nommer van houer word verstrek, gevolg deur nommer van lêer, laasgenoemde tussen hakies)

405 (915/56), 1663 (76/275), 1680 (1/276A), 1763 (49/276), 1768 (62/276), 1769 (62/276(1)), 1773 (70/276), 1774 (70/276), 1775 (70/276), 1781 (89/276), 1789 (89/276(3)), 1790 (89/2763), 1791 (89/576/3), 1797 (101/276), 1801 (117/276), 2010 (10/280), 2066 (132/280), 2095 (222/280), 2096 (222/280), 2144 (289/280), 2224 (442/280), 2228 (461/280), 2229 (463/280), 2234 (469/280), 2273 (741/280), 2274 (741/280), 6764 (128/315), 7256 (299/326), 8462 (2/360), 9257 (3/371), 9258 (4/371), 9261 (19/37), 9274 (56/371), 9275 (62/371), 9704 (751/400).

#### 2 A1 J. C. Smuts-versameling

Band 157, 160, 169–171, 269–274.

#### 3 A2 J. G. Strijdom-versameling

Band 148.

### Instituut vir Eietydse Geskiedenis, Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein

#### 1 PV 27 Nasionale Party, Kaapland

Lêer no. 1/2/2/2/2/2, Notule, Kaaplandse Partykongres, 11–13 Okt. 1944.

#### 2 PV 51 Afrikanerparty-versameling

Lêer nommers 1, 2, 2 en 21.

### 3 PV 94 E. G. Jansen-versameling

Lêer no. 78.

### 4 PV 155 V. L. Shearer collection

Lêer no. 27.

## Samuel Pauw-biblioteek, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria

### 1 Spesiale Versamelings

Verenigde Party-argief

UP, Central Head Office

Circulars, vol. 2

Correspondence C.

UP, Transvaal Provincial Head Office

Provinsiale kongresse, 11–13 Okt. 1944, 21 Nov. 1945, 1–3 Okt. 1946 (Beskrywingspunte).

Sirkelkonferensies/kongresse, Oos-Transvaal, 17 Sept. 1947; Suidoos-Transvaal, 11 Nov. 1947; Suidwes-Transvaal, 13 Sept. 1947; Noordwes-Transvaal, 19 Sept. 1947 (Beskrywingspunte).

Uitvoerende Bestuursvergadering, 10 Junie 1948.

UP, Cape Provincial Head Office.

Provinsiale kongresse, 1944, 1946 (Beskrywingspunte).

General Councils, Cape Peninsula and Western Province Women's Council (Minutes and correspondence).

UP, Natal Provincial Head Office

Provinsiale kongres, 9 en 10 Des. 1947 (Besprekingspunte).

Private collections

O. A. Oosthuizen collection, *Beleid en beginsels van die Verenigde Party* [1948].

### 2 Oudiovisuele materiaal

US State Department, South Africa: Internal and foreign affairs, 1945–49 (mikrofilm).

## Openbare Biblioteek, Johannesburg

Suid-Afrikaanse Arbeidersparty-versameling

Kabinet 2, laai 3, no. 39

Notuleboeke ens.

*Arbeidersparty manifes, Parlementêre verkiesing* [1948].

Alex Hepple, *The South African Labour Party* (manuskrip).

## J. W. Jagger-biblioteek, Universiteit van Kaapstad

Manuskripte en argief-afdeling

1 BC 579 Donald Barkly Molteno papers

A54.68.

2 BC 587 Leo Marquard collection

B1.716.

3 BC 640 H. G. Lawrence papers

E5.85, E7.105.

4 BZA 78/9-78/13 Z. K. Matthews papers (mikrofilm)

B3.5.

## Merensky-biblioteek, Universiteit van Pretoria

Africana en Besondere Versamelings

M. D. C. de W. Nel-versameling

Houernommers 30, 67.

## J. S. Gericke-biblioteek, Universiteit van Stellenbosch

D. F. Malan-versameling

1/1/2245.

**William Cullen-biblioteek, Universiteit van die Witwatersrand**

1 A1 J. H. Hofmeyr papers

Aa, Db, Ab1, Ga27, Ab1.

2 A410 Ballinger family papers

B2.3, B2.5, B2.8.4, B2.14.3.

3 A804 Richard Feldman papers

Ac, Cb.

4 A1419 Ellen Hellman papers

34, 41.

5 AD843 South African Institute of Race Relations records

100.3.1.

6 AD1433 Joint Council of Europeans and Africans records

Cj2.1.24, Cj2.1.25, Cj2.1.26, Cj2.1.27, Cj2.6.32, Cj2.6.35, Cc1.4.

7 AD1502 Q. A. Whyte papers

Bb2.11, Bb2.14, Bb2.15.

8 AH1092 Garment Workers Union papers

Eba3.4, Eba3.6.

## II REGERINGSPUBLIKASIES

*Buitengewone Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika,* no. 3980, 4 Junie 1948.

Buro vir Sensus en Statistiek, *Uniestatistieke oor vyftig jaar* (1960).

Unie van Suid-Afrika, *Debatte van die Volksraad,* deel 37, 38, 39, 44, 45, 48, 52, 54, 55.

Union of South Africa, *Debates of the House of Assembly,* vols 60, 61, 62, 63.

Union of South Africa, *Verbatim report of the proceedings of the Natives' Representative Council ... held at Pretoria 20th November-26th November 1946.*

## III PERIODIEKE PUBLIKASIES

*Arbeidsnuus,* vol. 1, no. 16, 14 Okt. 1947.

*The Bantu World,* 21 Sept. 1946.

*Die Burger,* 1934–1948.

*The Cape Argus,* 1945–1948.

*Cape Times,* 1939–1948.

*Dagbreek en Sondagnuus,* 30 Mei 1948.

*Daily Dispatch* (Oos-Londen), 24 Mei 1948.

*Illanga Lase Natal,* 13 May 1944.

*Die Kruithoring,* 1946–1948.

*The Natal Mercury,* 1939–1948.

*The Natal Witness,* Aug. 1946.

*Pretoria News,* 16 en 20 Aug. 1946.

*Race Relations Survey,* 1947–1948.

*Rand Daily Mail,* 22 May 1944, 1946 en 1948.

*The Star,* 1939–1948.

*Sunday Times,* 1939–1948.

*Die Transvaler,* 1938–1948.

*Die Volksblad,* 19 en 21 Junie 1935, 26 en 28 Mei 1948, 2 Junie 1948.

*Die Volkstem,* 21 Junie 1935.

## IV BOEKE

Alexander, E., *Morris Alexander: A biography* (1953).

Ballinger, M., *From Union to apartheid: A trek to isolation* (1969).

Barnard, S. L. & Marais, A. H., *Die Verenigde Party: Die groot eksperiment* (1982).

Basson, J. L., *J. G. Strijdom: Sy politieke loopbaan van 1929 tot 1948* (1980).

Beyers, C. J. (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek,* deel 5 (1987).

Bloomberg, C., *Christian-nationalism and the rise of the Afrikaner Broederbond in South Africa 1918-48* (edited by Saul Dubow) (1990).

Carter, G. M., *The politics of inequality: South Africa since 1948* (1977).

Cell, J. W., *The highest stage of white supremacy: The origins of segregation in South Africa and the American south* (1982).

Coetzer, P. W. & Le Roux, J. H., *Die Nasionale Party deel 4: Die 'Gesuiwerde' Nasionale Party, 1934–1940* (1986).

Cronjé, G., *Afrika sonder die Asiaat – Die blywende oplossing van Suid-Afrika se Asiatevraagstuk* (1946).

Cronjé, G., *'n Tuiste vir die nageslag: Die blywende oplossing van Suid-Afrika se rassevraagstukke* (1945).

Cronjé, G., *Voogdyskap en apartheid* (1948).

Crush, J., Jeeves, A. & Yudelman, D., *South Africa's labour empire: A history of black migrancy to the gold mines* (1991).

Davenport, T. R. H., *South Africa: A modern history* (1988).

De Klerk, W. A., *The Puritans in Africa: A history of Afrikanerdom* (1983).

De Kock, W. J. & Krüger, D. W. (reds.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek,* deel 2 (1972).

Diederichs, N., *Nasionalisme as lewensbeskouing en sy verhouding tot internasionalisme* (1936).

Dubow, S., *Racial segregation and the origins of apartheid in South Africa* (1989).

Ergang, R., *Europe since Waterloo* (1961).

Frederikse, J., *The unbreakable thread: Non-racialism in South Africa* (1990).

Fredrickson, G. M., *White supremacy: A comparative study in American and South African history* (1981).

Friedman, B., *Smuts: A reappraisal* (1975).

Geyser, O. & Marais, A. H., *Die Nasionale Party Deel 1: Agtergrond, stigting en konsolidasie* (1975).

Giliomee, H. & Adam, H., *Afrikanermag: Opkoms en toekoms* (1981).

Grobler, J., *A decisive clash? A short history of black protest politics in South Africa, 1875–1976* (1988).

Hagemann, A., *Südafrika und das 'Dritte Reich': Rassenpolitische Affinität und machtpolitische Rivalität* (1989).

Hancock, W. K., *Smuts: The fields of force 1919–1950* (1968).

Heard, K. A., *General elections in South Africa 1943–1970* (1974).

Hellman, E., *Handbook on race relations in South Africa* (1949).

Hexham, I., *The irony of apartheid: The struggle for national independence of Afrikaner Calvinism against British imperialism* (1981).

Hindson, D., *Pass controls and the urban African proletariat* (1987).

Hoernlé, R. F. A., *Race and reason: Being mainly a selection of contributions to the race problem in South Africa* (edited by I. D. MacCrone) (1945).

Hoernlé, R. F. A., *South African native policy and the liberal spirit: Being the Phelps-Stokes lectures, delivered before the University of Cape Town, May, 1939* (1945).

Ingham, K., *Jan Christian Smuts: The conscience of a South African* (1986).

Karis, T. & Carter, G. (eds), *From protest to challenge: A documentary history of African politics in South Africa 1882–1964,* vol. 2 (1979).

Kenney, H., *Architect of apartheid: H. F. Verwoerd – An appraisal* (1980).

Kinghorn, J. (red.), *Die NG Kerk en apartheid* (1986).

Kleynhans, W. A. (samesteller), *Suid-Afrikaanse algemene verkiesingsmanifeste 1910–1981* (1987).

Krüger, D. W., *The making of a nation: A history of the Union of South Africa 1910–1961* (1969).

Krüger, D. W. (ed.), *South African parties and policies 1910–1960: A select source book* (1960).

Lacey, M., *Working for Boroko: The origins of a coercive labour system in South Africa* (1981).

Le Roux, J. H. & Coetzer, P. W., *Die Nasionale Party Deel 3 Die eerste bewindsjare 1924–1934: II* (1982).

Le Roux, J. H., Coetzer, P. W. & Marais, A. H. (reds.), *Generaal J. B. M. Hertzog: Sy strewe en stryd*, vol. 1 (1987).

Lewis, G., *Between the wire and the wall: A history of South African 'Coloured' politics* (1987).

Lewsen, P. (ed.), *Voices of protest: From segregation to apartheid, 1938–1948* (1988).

Lipton, M., *Capitalism and apartheid: South Africa, 1910–1986* (1989).

Lodge, T., *Black politics in South Africa since 1945* (1985).

Lombard, R. T. J., *Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en rassepolitiek met spesiale verwysing na die jare 1948–1961* (1981).

McKay, J. P., Hill, B. D. & Buckler, J., *A history of Western society* (1979).

Meiring, P., *Die Transvaler – 50 jaar* (1987).

Mervis, J., *The fourth estate: A newspaper story* (1989).

Meyer, P. J., *Die Afrikaner* (1940).

Meyer, P .J., *Nog nie ver genoeg nie: 'n Persoonlike rekenskap van vyftig jaar georganiseerde Afrikanerskap* (1984).

Meyer, P. J., *Die vooraand van ons vrywording* (1941).

Moodie, T. D., *The rise of Afrikanerdom: Power, apartheid, and the Afrikaner civil religion* (1975).

Muller, C. F. J., *Sonop in die suide: Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915–1948* (1990).

Muller, C. F. J. (red.), *Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis* (1980).

Neame, L. E., *The history of apartheid: The story of the colour bar in South Africa* (1962).

O'Meara, D., *Volkskapitalisme: Class, capital and ideology in the development of Afrikaner nationalism, 1934–1948* (1983).

Paton, A., *Hofmeyr* (1964).

Pelzer, A. N., *Die Afrikaner-Broederbond: Eerste 50 jaar* (1979).

Pienaar, S., *Getuie van groot tye* (1979).

Posel, D., *The making of apartheid 1948-1961: Conflict and compromise* (1991).

Rhoodie, N. J. & Venter, H. J., *Die apartheidsgedagte: 'n Sosio-historiese uiteensetting van sy ontstaan en ontwikkeling* (1959).

Rich, P. B., *White power and the liberal conscience: Racial segregation and South African liberalism 1921–60* (1984).

Roberts, M. & Trollip, A. E. G., *The South African opposition 1939-1945: An essay in contemporary history* (1947).

Robertson, J., *Liberalism in South Africa 1948–1963* (1971).

Roux, E., *Time longer than rope: A history of the black man's struggle for freedom in South Africa* (1964).

Scher, D., *Donald Molteno: 'Dilizintaba – He-who-removes-mountains'* (1979).

Schoeman, B., *My lewe in die politiek* (1978).

Schoeman, B. M., *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika 1910–1976* (1977).

Scholtz, G. D., *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner, deel VIII, 1939–1948* (1984).

Serfontein, J. H. P., *Brotherhood of power: An exposé of the secret Afrikaner Broederbond* (1979).

Smith, H. L., *Behind the press in South Africa* (sonder jaartal).

Solomon, B., *Time remembered: The story of a fight* (1968).

South African Institute of Race Relations, *A digest of the 1947/1948 Broome Commission* (prepared by Maurice Webb) (sonder jaartal).

South African Institute of Race Relations, *A digest of the Native Laws (Fagan) Commission* (prepared by Helen Suzman) (sonder jaartal).

Sparks, A., *The mind of South Africa* (1990).

Stultz, N. M., *The Nationalists in opposition* (1974).

Tatz, C. M., *Shadow and substance in South Africa: A study in land and franchise policy affecting Africans, 1910–1960* (1962).

Thom, H. B., *D. F. Malan* (1980).

Thompson, L., *The political mythology of apartheid* (1985).

Van der Byl, P., *Top hat to velskoen* (1973).

Van der Byl, P., *The shadows lengthen* (1973).

Van der Ross, R. E., *The rise and decline of apartheid: A study of political movements among the Coloured people of South Africa, 1880–1985* (1986).

Van Jaarsveld, F. A., *Die ontwaking van die Afrikaanse nasionale bewussyn, 1868–1881* (1959).

Van Jaarsveld, F. A., *Van Van Riebeeck tot Verwoerd 1652–1966: 'n Inleiding tot die geskiedenis van die Republiek van Suid-Afrika* (1971).

Van Wyk, A., *Vyf dae: Oorlogskrisis van 1939 – 'n spanningsverhaal uit SA se geskiedenis* (1985).

Vatcher, W. H., *White laager: The rise of Afrikaner nationalism* (1965).

Walker, E. A., *A history of Southern Africa* (1968).

Walshe, P., *The rise of African nationalism in South Africa* (1987).

Wilson, M. & Thompson, L., *The Oxford history of South Africa, II, 1870–1966* (1971).

## V BYDRAES IN VERSAMELWERKE

Cook, P. A. W., 'Non-European education' in Hellman, E., *Handbook on race relations in South Africa* (1949).

Davenport, R., 'The Cape liberal tradition to 1910' in Butler, J., Elphick, R. & Welsh, D. (eds), *Democratic liberalism in South Africa: Its history and prospect* (1987).

De Villiers, R., 'Afrikaner nationalism' in Wilson, M. & Thompson, L., *The Oxford history of South Africa, II, 1870–1966* (1971).

Dubow, S., 'Race, civilisation and culture: the elaboration of segregationist discourse in the inter-war years' in Marks, S. & Trapido, S. (eds), *The politics of race, class and nationalism in twentieth century South Africa* (1987).

Elphick, R. & Shell, R., 'Onderlinge groepverhoudinge: Khoikhoi, koloniste, slawe en vryswartes, 1652–1795' in Giliomee, H. & Elphick, R. (reds.), *'n Samelewing in wording: Suid-Afrika 1652–1820* (1982).

Fourie, L. M., 'Mobilisering van die Afrikanerdom' in Van der Schyff, P. F. (red.), *Die Ossewa-Brandwag: Vuurtjie in droë gras* (1991).

Giliomee, H., 'Die ekonomiese opkoms van die Afrikaners in die twintigste eeu' en 'Die ontwikkeling van Afrikaner-identiteit' in Giliomee, H. & Adam, H., *Afrikanermag: Opkoms en toekoms* (1981).

Giliomee, H. & Elphick, R., 'Die struktuur van Europese oorheersing aan die Kaap, 1652–1820' in Giliomee & Elphick (kyk Elphick & Shell hierbo).

Lewsen, P., 'Liberals in politics and administration, 1936–1948' in Butler, e.a. (kyk Davenport hierbo).

Liebenberg, B. J., 'Hertzog aan bewind, 1924–1939' en 'Smuts aan bewind, 1939–1948' in Muller, C. F. J. (red.), *Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis* (1980).

MacCrone, I. D., 'Race attitudes: An analysis and interpretation' in Hellman (kyk Cook hierbo).

Roux, E., 'Land and agriculture in the native reserves' in Hellman (kyk Cook hierbo).

Stadler, A., 'The politics of subsistence: Community struggles in war-time Johannesburg' in Hindson, D. C. (ed.), *Working papers in Southern African studies,* vol. 3 (1983).

Van der Horst, S. T., 'Labour' in Hellman (kyk Cook hierbo).

## VI PROEFSKRIFTE, VERHANDELINGE EN SKRIPSIES

Bell, M. M. S., *The politics of administration: A study of the career of Dr. D. L. Smit with special reference to his work in the Department of Native Affairs, 1934–1945* (MA dissertation, Rhodes University, 1978).

Botha, W. A., *Die parlementêre verkiesing van 1948: 'n Ontleding van die faktore wat die verkiesing beïnvloed het* (MA-verhandeling, Universiteit van Pretoria, 1967).

Cameron, J. T., *An analysis of Smuts's attitude towards Hertzog's 'Native Bills' from 1926 to 1936* (MA dissertation, University of South Africa, 1982).

Cuthbertson, G. C., *The political career of Richard Stuttaford* (MA dissertation, University of Cape Town, 1977).

Fick, A. J., *Die Dominiumparty van Suid-Afrika, 1934–1948* (DLitt et Phil-proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika, 1979).

Furlong, P. J., *National socialism, the National Party and the radical right in South Africa, 1934–1948* (PhD thesis, University of California, 1987).

Gibbs, K. J., *Demobilisation after World War II: The process and politics of reinstating Union Defence Force Volunteers into civilian life, 1943–1948* (History Honours article, University of South Africa, 1990).

Janson, E. J. G., Die Burger *en die Kleurlingstem, 1943–1948* (MA-verhandeling, Universiteit van Suid-Afrika, 1987).

Joubert, J. J., Die Burger *se rol in die Suid-Afrikaanse partypolitiek, 1934–1948* (DLitt et Phil-proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika, 1990).

Lazar, J. W., *Conformity and conflict: Afrikaner nationalist politics in South Africa, 1948–1961* (PhD thesis, Oxford University, 1987).

Lubbe, H. J., Die Burger *en die 'swart gevaar'-propaganda gedurende die parlementêre verkiesingstryd van 1928 tot 1929* (MA-verhandeling, Universiteit van Suid-Afrika, 1991).

Mouton, F. A., *Die politieke loopbaan van Margaret Ballinger* (DPhil-proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1990).

Posthuma, A. J., *Generaal J. C. Smuts en Afrikaner-opposisie, 1939–1948* (DLitt et Phil-proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika, 1990.)

Pretorius, W. J., *Die Suid-Afrikaanse Arbeidsparty, 1945–1948* (MA-verhandeling, Universiteit van Pretoria, 1988).

Prinsloo, D., *Die Johannesburg-periode in dr. H. F. Verwoerd se loopbaan* (DLitt-proefskrif, Randse Afrikaanse Universiteit, 1979).

Roth, M., *The Natives Representative Council, 1937–1951* (PhD thesis, University of the Witwatersrand, 1987).

Stultz, N. M., *The electoral revival of the National Party in South Africa, 1934 to 1948* (PhD thesis, Boston University Graduate School, 1965).

Tothill, F. D., *The 1943 general election* (MA dissertation, University of South Africa, 1987).

White, W. B., *The South African parliamentary opposition, 1948–1953* (PhD thesis, University of Natal, 1989).

## VII TYDSKRIF- EN KOERANTARTIKELS

Bernstein, R., 'An inquiry into literacy among adult Africans', *Race Relations,* vol. X, nos. 3 en 4, 1943.

Brookes, E. H., 'The English-speaking South African', *Race Relations,* vol. XII, no. 1, 1946.

Brookes, E. H., 'Race relations in 1947', *Race Relations,* vol. XV, nos. 1 en 2, 1948.

Brookes, E. H., 'South African swing-over', *Foreign Affairs,* vol. 27, no. 1, Oct. 1948.

Coertze, P. J., Language, F. J. & Van Eeden, B. I. C., 'Die oplossing van die naturellevraagstuk in Suid-Afrika: Wenke ooreenkomstig die Afrikanerstandpunt van Apartheid', *Wapenskou,* April 1943.

Coetzee, J. C., 'Die opvoeding en onderwys van die S.-A. Naturel. Resensie van "Naturelleopvoeding en onderwys", deel I en II deur B. F. Nel', *Wapenskou,* Nov. 1943.

Cronjé, G., 'Apartheid: die rigsnoer van rassebeleid', *Die Brandwag,* 5–12 Julie 1946.

Cronjé, G., 'Gekleurdes', *Die Brandwag,* 21 Des. 1947.

Cronjé, G., 'Kleurling', *Die Brandwag,* 17 Jan. 1947.

Cronjé, G., 'Nie-blanke arbeid', *Die Brandwag,* 9, 16 en 23 Aug. 1946.

Dietrich, E. T., 'The Cape Coloured', *Race Relations,* vol. XIII, no. 1, 1946.

Duncan, D., 'The state divided: Farm labour policy in South Africa, 1924–1948', *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal,* nr. 24, Mei 1991.

Du Plessis, L. J., 'Revolusie, Nasionaal-sosialisme, leierskap en Calvinisme', *Wapenskou,* Junie 1943.

Eiselen, W. W .M., 'The meaning of apartheid', *Race Relations,* vol. XV, no. 3, 1948.

Grundlingh, L., 'Prejudices, promises and poverty: The experiences of discharged and demobilized black South African soldiers after the Second World War', *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal,* nr. 26, Mei 1992.

Hancock, W. K., 'South African elections', *Australian Journal of Science,* vol. 28, no. 3.

Hellman, E., 'Progress in native education', *Race Relations,* vol. XIII, nos. 3 and 4, 1946.

Jones, E. B. R., 'Farm labour in the Transvaal', *Race Relations,* vol. XII, no. 1, 1945.

Jones, J. D. R., 'Conclusion', *Race Relations,* vol. IX, no. 1, 1942.

Jones, J. D. R., 'Conference on the welfare of the Cape coloured people', *Race Relations,* vol. IX, no. 2, 1942.

Kajee, A. J., 'The Indian viewpoint', *Race Relations,* vol. XIII, no. 1, 1946.

Matthews, Z. K., 'Native policy indicted: Bantu view of present situation', *The Forum,* 21 Sept. 1946.

Molteno, D. B., 'Nationalists' native policy', *Cape Times,* 30 March 1948.

Morris, M. L., 'The development of capitalism in South African agriculture: Class struggle in the countryside', *Economy and Society,* vol. 5, 1976.

Mouton, F. A., 'Margaret Ballinger, opponent of apartheid or collaborator?', *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal,* nr. 26, Mei 1992.

M'Timkulu, D. G. S., 'The African', *Race Relations,* vol. XIII, no. 1, 1946.

Naidoo, V. S., 'Historical background', *Race Relations,* vol. XIV, no. 3, 1947.

O'Meara, D., 'The Afrikaner Broederbond 1927–1948: Class vanguard of Afrikaner nationalism', *Journal of Southern African Studies,* vol. 3, no. 2, 1977.

Posel, D., 'The meaning of apartheid before 1948: Conflicting interests and forces within the Afrikaner Nationalist alliance', *Journal of Southern African Studies,* vol. 14, no. 1, Oct.1987.

'Die rassebeleid van die Afrikaner', *Inspan,* jg. 4, no. 1, Okt. 1944.

Reyneke, J., 'The Afrikaans-speaking South African', *Race Relations,* vol. XII, no. 1, 1946.

Reynolds, R., 'Searchlight on the Union's native policy', *Sunday Times*, 3 Nov. 1946.

Rich, P., 'Liberalism and ethnicity in South African politics, 1921–1948', *African Studies,* vol. 35, no. 3–4, 1976.

Rich, P., 'Race, science and the legitimization of white supremacy in South Africa, 1902–1940', *The International Journal of African Historical Studies,* vol. 23, no. 4 (1990).

Roth, M., ' "If you give us rights we will fight": Black involvement in the Second World War', *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal,* nr. 15, Nov. 1983.

Schellack, W., 'Links between apartheid and national socialism', *Kleio,* XIII, 1991.

Schoeman, P. J., 'Territoriale segregasie: Enigste doeltreffende naturelle beleid vir Suid-Afrika', *Wapenskou,* Junie 1941.

Simkins, C., 'Agricultural production in the African reserves of South Africa, 1918–1969', *Journal of Southern African Studies,* vol. 7, no .2, April 1981.

Smith, R. H., 'Native labour and native policy', *Race Relations,* vol. IX, no. 3, 1942.

Stadler, A. W., 'The Afrikaner in opposition, 1910–1948', *Journal of Commonwealth Political Studies,* vol. VII, no. 3, Nov. 1969.

Stultz, N. M., 'South Africa's "apartheid" election of 1948 reconsidered', *Plural Societies,* Winter 1972/73.

Tiryakian, E. A., 'Apartheid and politics in South Africa', *The Journal of Politics,* vol. XXII, no. 4, Nov. 1960.

Tothill, F. D., 'The soldiers' vote and its effect on the outcome of the South African general election of 1943', *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal,* nr. 21, November 1989.

Van Aswegen, H. J. & De Kock, L., 'Afrikanermynwerkers en die Mynwerkersunie, 1936–1948, deel II: Die hervormingsorganisasie in die Mynwerkersunie, 1937–1948', *Historia,* jg. 32, Sept. 1987.

Van der Horst, S. T., 'The African worker in urban areas', *Race Relations,* vol. XII, no. 2, 1946.

Van der Merwe, W., 'Die Berlynse Sending en "apartheid" in Suid-Afrika', *Historia,* jg. 32, no. 1, Mei 1987.

'Die volkskongres oor die rassebeleid van die Afrikaner', *Inspan,* jg. 4, no. 1, Okt. 1944.

Webb, M., 'A note on the Indo-European situation in Natal', *Race Relations,* vol. XIV, no. 1, 1947.

Wiid, J. A., 'Adolf Hitler', *Wapenskou,* Junie 1945.

## VIII REFERATE

Davenport, T. R. H., 'The Smuts government and the Africans, 1939–48', London University, Institute of Commonwealth Studies, Collected Seminar Papers, vol. 5, 1974.

Smit, A. P. & Wessels, A., 'Fagan en Tomlinson: Twee perspektiewe ten opsigte van verstedeliking' (Manuskrip van referaat gelewer tydens die konferensie van die Suid-Afrikaanse Historiese Vereniging, Stellenbosch, Jan. 1987).

## IX PAMFLETTE EN BROSJURES

Federale Raad van die Nasionale Party, *Genl. Hertzog se bolmakiesie* (sonder jaartal).

Federale Raad van die Nasionale Party, *Die Nasionale Party se verkiesingsmanifes: Algemene verkiesing 1938* (1938).

Haywood, J. J., *Vrugte van min. Hofmeyr se kleurbeleid* [verkiesingspamflet van die Herenigde Nasionale Party, sonder jaartal].

HNP Information Office, *Indian penetration danger* (no date).

National Party Information Office, *Meet Mr. Hofmeyr, future leader of the United Party* (c. 1948).

National Party Information Office, *Nationalism the guarantee* (no date).

Nel, M. D. C. de W., *Die Indiërvraagstuk* (HNP, Inligtingskantoor).

*Program van beginsels, konstitusie en nominasie regulasies van die Verenigde Party soos aangeneem en bekragtig op die eerste kongres, 5 Desember 1934 en gewysig 3 Desember 1937 en 6 Desember 1944* (1946).

*Skietgoed,* Februarie, Junie en Augustus 1947.

Verenigde Party, *Wat u behoort te weet: 'Apartheid' en die Naturelle-vraagstuk* [1948].

## X PERSOONLIKE MEDEDELINGS

Skrywer het by wyse van 'n brief in die korrespondensiekolomme van die belangrikste Afrikaanse dagblaaie lesers wat in die parlementêre verkiesing van 1948 gestem het, versoek om met hom in verbinding te tree. In die brief is pertinent gevra dat lesers op die volgende vrae moes antwoord: watter party hulle ondersteun het; om watter rede hulle dié bepaalde party gesteun het; wat die plaaslike omstandighede in die kiesafdelings waar hulle gestem het, was; en indien hulle by verkiesingsorganisasie betrokke was, die indrukke wat hulle gevorm het oor hul party se organisasie en die kiesers se houding teenoor die verskillende partye. Afrikaanse lesers is spesifiek gekies omdat skrywer van die standpunt uitgaan dat dit die Afrikaner was wat die HNP aan bewind gebring het in 1948. Onderstaande persone het in hul briewe duidelike antwoorde op skrywer se vrae verstrek:

Ackerman, H. S., Assembly Hotel, Van der Waltstraat 390, Pretoria, 20 Sept. 1987.

Baker, E. A., Haarlemweg 26, Stellenberg, Durbanville, 21 Aug. 1987.

Booyens, mev. R., Piet Retiefstraat 8, Robertson, 21 Sept. 1987.

Botha, mev. N. P., Posbus 44084, Linden, Johannesburg (ongedateerd).
De Bruyn, S. H., Posbus 146, Grootvlei (ongedateerd).
Dell, H.L., Naudéstraat 14, Petrus Steyn (ongedateerd).
Du Preez, J. L., Percy Sherwellstraat 29, Vereeniging, 24 Nov. 1987.
Du Toit, J. T., Welgelegenwoonstel 1101, Kusweg, Strand, 30 Okt. 1987.
Frier, J. F., Fraündorferstraat 10, Fichardtpark, Bloemfontein, 19 Aug. 1987.
Gouws, M. S., Glenvillelaan 2, Crosby, Johannesburg, 17 Aug. 1987.
Grebe, R. G., Du Toitlaan 6, Worcester, 21 Aug. 1987.
Greybe, H. H., Corneliasingel 29, Generaal de Wet, Bloemfontein, 29 Sept. 1987.
Grobler, P. S., Posbus 2049, Nylstroom, 26 Aug. 1987.
Kolesky, Mev. A. E., Kingshighway 410, Lynnwood, Pretoria, 9 Okt. 1987.
Kukkuk, J. J., Privaatsak X1002, Voltargo (ongedateerd).
Latsky, J. M. A., Whitneylaan 3, Fernglen, Port Elizabeth (ongedateerd).
Le Roux, J. K., Posbus 1222, Witbank, 2 Sept. 1987.
Luwes, mev. H. J., Posbus 17531, Bainsvlei, 23 Sept. 1987.
Malan, S. J., Posbus 345, Groblersdal, 28 Nov. 1987.
Maritz, W. J., Posbus 1552, Mosselbaai, 10 Nov. 1987.
Morkel, D., Beryllaan 39, Lyttelton, Verwoerdburg, 21 Sept. 1987.
Pienaar, M. M., Posbus 20122, Noordbrug, Potchefstroom, 28 Sept. 1987.
Pool, J. J., Andries Pretoriusstraat 27, Bethal-Noord, 26 Sept. 1987.
Prinsloo, J., Posbus 96, Sannieshof, 5 Okt. 1987.
Rautenbach, C., Kaolinstraat 45, Carletonville, 25 Mei 1988.
Smit, A. S. M., Laingsbergweg 74, Eastvale, Springs, 17 Aug. 1987.
Van der Merwe, F. R., Vierdelaan 25, Heidelberg, Transvaal, 24 Sept. 1987.
Van der Merwe, T. J., Posbus 11260, Universitas, Bloemfontein, 17 Aug. 1987.
Van der Merwe, Mev. S.S., Sorgvliet, Steunmekaar, 24 Aug. 1987.
Van Heerden, mev. J., Posbus 944, Parys, 26 Aug. 1987.
Venter, J. A. N., Daphnelaan 653, Mountainview, Pretoria, 7 Sept. 1987.
Venter, P. J., Posbus 65, Honeydew, 21 Sept. 1987.